

Analysis of the Endowment Deeds of Female Religious Figures in the Provinces of Barforush, Sari, Ashraf, Amol, and Nur from the Reign of Naser al-Din Shah to the End of the Qajar Era (1264–1344 AH)

Farshid Noroozi*

Hamidreza Aryanfar**

Abstract

Women's endowment deeds are key sources for reconstructing the socio-economic, cultural, and religious landscape of Qajar-era Iran. Among the various social groups involved in endowment practices, female religious figures occupy a distinctive place. Analyzing the contents of their surviving waqf documents not only challenges views that marginalize women's roles but also sheds light on the extent and nature of their participation in social and cultural affairs of the time. This study uses content analysis to examine endowment deeds made by female religious donors in Mazandaran Province, aiming to assess their social status, types of endowments, and intended uses. The findings reveal that these women typically endowed land, residential houses, shops, and gardens, often for mourning ceremonies and charitable acts. According to the documents, their occupations were mainly *rouzeh-khani* (religious recitation) and *ta'ziyeh-khani* (religious drama). The professions of their fathers and husbands included butchers, prayer leaders, scholars, and painters. Their social roles were commonly indicated by titles such as *Molla*, *Agha*, *Ostad*, and *Karbalai*. These findings underscore the active engagement of female religious figures in shaping public religious and charitable life during the Qajar period.

* Ph.D. in Islamic History of Iran, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
Farshidnoroozi20@gmail.com

** Assistant Professor, Iranology Foundation, Tehran, Iran, ayanfar@iranology.ac.ir

Date received: 09/03/2024, Date of acceptance: 09/07/2024

Keywords: Mazandaran Province, Qajar Period, Documents; Endowments, Female Donors, Female Religious Figures.

Introduction

The study of endowment (*waqf*) practices during the Qajar period has traditionally emphasized male benefactors and institutional frameworks such as mosques, madrasas, and Sufi lodges. These narratives often portray endowment as a male-dominated domain, marginalizing the contributions of women and obscuring the diversity of actors involved in charitable and religious patronage. However, recent developments in social and gender history have drawn attention to the active roles that women played in shaping religious and communal life, both within domestic settings and the broader public sphere.

Among the female donors in Qajar Iran, religious women—particularly *rouzeh-khans* (women who recited religious narratives, especially during mourning rituals) and *ta'ziyeh* performers (those involved in ritual drama centered on the martyrdom of Imam Husayn)—held a unique position. These women were not merely passive recipients of religious culture but active producers of spiritual capital. Through their waqf deeds, they contributed to the maintenance of religious rituals, commemorative ceremonies, and charitable networks that reinforced Shi'i piety and communal solidarity.

This study focuses on endowment deeds created by female religious figures in the cities of Barforush (Babol), Sari, Ashraf (Behshahr), Amol, and Nur—important centers in the province of Mazandaran. Spanning from the reign of Naser al-Din Shah to the end of the Qajar dynasty (1264–1344 AH / 1848–1925 CE), these documents serve as valuable sources for exploring the intersections of gender, religion, and social status in a regional context. By analyzing the contents of these waqf deeds, the research not only highlights the visibility and agency of religious women but also examines the socio-economic structures, familial ties, and occupational backgrounds that enabled such philanthropic activity. This investigation, therefore, seeks to offer a more nuanced and inclusive account of endowment practices in Qajar Iran.

Materials & Methods

This study is grounded in systematic archival research based on the close examination of original endowment deeds (*waqfnamas*) preserved in the regional archives of the General Directorate of Endowments and Charity Affairs in Mazandaran. These archival materials—largely unpublished and handwritten in Persian—represent a critical body of

primary sources for reconstructing women's religious and socio-economic agency during the Qajar period.

To ensure both relevance and depth, a purposive sampling strategy was employed. The selection criteria focused on deeds explicitly attributed to women who identified themselves, or were identified by others, as engaged in religious functions. The final sample consisted of documents originating from five key urban centers in Mazandaran: Barforush (now Babol), Sari, Ashraf (now Behshahr), Amol, and Nur. These cities were selected not only for their archival accessibility but also for their documented historical significance as hubs of religious, commercial, and cultural activity during the Qajar era.

The research employed qualitative content analysis as its principal methodological tool. Each deed was systematically examined for the following key variables:

- The type, function, and approximate value or quantity of the endowed property (e.g., agricultural lands, residential structures, gardens, or commercial assets)
- Designated religious or charitable purposes, such as support for mourning rituals (*azadari*), almsgiving (*kheyrat*), or the maintenance of local *hosseiniyehs*
- Self-representations of the donors, particularly references to religious roles such as *rouzeh-khan* or *ta'ziyeh* performer
- Occupational labels, honorifics, or social titles attributed to male relatives (fathers, husbands, or brothers), such as *Molla*, *Ostad*, *Karbalai*, or *Agha*
- Contextual religious and socio-cultural references embedded in the wording and formulae of the waqf deeds

Where possible, the language and discursive structure of the waqfnamas were interpreted through a historical-sociological lens. This involved situating the documents within the broader framework of Qajar-era legal, religious, and rhetorical conventions. Attention was paid to terminological formulas, honorific registers, and embedded Qur'anic and hadith references, all of which contribute to understanding the donors' intentions and self-perceptions.

Moreover, the analysis was informed by Pierre Bourdieu's theory of symbolic capital, particularly in exploring how religious women negotiated authority, piety, and social respectability through the legal medium of waqf. This approach allowed for a more layered reading of the documents beyond their surface legal stipulations, offering insight into how gender, class, kinship, and ritual performance intersected in the production of religious space and social capital in late Qajar Mazandaran.

Discussion & Result

The analysis of endowment deeds attributed to female religious figures in the provinces of Barforush, Sari, Ashraf, Amol, and Nur during the Qajar period reveals a multilayered portrait of women's participation in religious, economic, and communal life. These women, often engaged in ritual vocations such as *rouzeh-khani* (mourning recitation) and *ta'ziyeh-khani* (passion play performance), utilized the waqf mechanism to assert both spiritual agency and socio-economic influence.

The most frequently endowed assets included agricultural land, residential properties, commercial shops, and gardens—forms of real estate that held both economic utility and symbolic weight. The intended uses of these waqf properties were often articulated in terms of supporting specific religious functions, such as *azadari* (mourning ceremonies for Shi'a martyrs), *kheyrat* (alms and charitable acts), and the financial sustenance of small-scale religious institutions, such as local *hosseiniyehs* or shrines. These uses reflect not only an effort to gain religious merit (*thawāb*) but also a conscious intention to perpetuate Shi'i rituals in a region where such traditions were tightly interwoven with communal identity.

What emerges from the occupational details in the waqf deeds is a socially and culturally specific profile of these female donors. Their familial environments were deeply embedded in networks of religious knowledge and artisanal skill. Male kin—fathers and husbands—frequently bore occupational titles such as *ghassab* (butcher), *pishnamaz* (prayer leader), scribe, and painter, occupations that straddled the line between manual labor and religious service. The repetition of honorifics such as *Molla*, *Agha*, *Ostad*, and *Karbalai* in the documents suggests that these families maintained a recognized position within their local communities, enjoying both moral and social capital.

Moreover, the female donors themselves, identified in some cases by their religious roles, contributed directly to the performative and oral transmission of Shi'i devotional culture. Their involvement in *rouzeh* and *ta'ziyeh* performances highlights the centrality of women's voices and bodies in ritual spaces—realms often overlooked in more legalistic or patriarchal narratives of Islamic religiosity. Their endowments can thus be interpreted as extensions of this ritual agency into the economic domain.

The deeds also indicate that these women operated with a sophisticated understanding of legal and religious norms governing endowments. The precision with which they designated beneficiaries, outlined the permissible uses of income, and stipulated the conditions of waqf continuity points to their literacy in religious and

administrative practices. This is particularly noteworthy given the prevailing assumptions about gendered access to education and legal authority in Qajar Iran.

Collectively, these findings offer compelling evidence of how religious women in late Qajar Mazandaran mobilized familial, ritual, and economic resources to embed themselves in the religious topography of their localities. Their activities exemplify a form of localized religious patronage that relied not on institutional authority but on kinship networks, performative ritual roles, and strategic economic investment. This multifaceted agency challenges reductive narratives of passive female religiosity and opens the door to a broader reconsideration of how gender operated within the public and sacred spheres of Qajar society.

Conclusion

The analysis of endowment deeds attributed to female religious figures in Mazandaran during the Qajar period offers critical insight into the multifaceted roles women played in the religious and social fabric of provincial Iran. Contrary to dominant historiographical narratives that often frame women as marginal or peripheral to public religious life, the evidence presented in these documents reveals that women—particularly those engaged in ritual vocations such as *rouzeh-khani* and *ta'zīyah-khani*—were active agents in structuring and sustaining religious practices within their communities.

These endowments were not arbitrary acts of piety but deliberate interventions aimed at preserving specific rituals, institutions, and charitable functions. Whether funding mourning ceremonies, supporting local mosques, or ensuring the distribution of alms, these women utilized the waqf institution to exert moral and social influence within a highly gendered society. The selection of endowed properties—such as residential homes, shops, agricultural land, and gardens—demonstrates both economic acumen and a strategic orientation toward perpetuating Shi'i devotional life in tangible ways.

Moreover, the familial contexts of these women—marked by fathers and husbands engaged in religious, artisanal, and scholarly occupations—helped to anchor and legitimize their authority. Titles such as *Molla*, *Agha*, *Ostad*, and *Karbalai* linked these women to respected socio-religious networks, allowing them to operate within accepted cultural norms while also subtly redefining the boundaries of female religious agency.

This study not only recovers the voices of a historically overlooked group but also opens pathways for further comparative research. Future studies might examine similar

patterns in other provinces, explore the legal mechanisms that enabled women to initiate and sustain waqf, or investigate how religious endowments intersected with shifting political and theological landscapes. Ultimately, the findings affirm that women's religious and philanthropic activities in Qajar Iran were neither incidental nor exceptional but integral to the making of communal piety and religious infrastructure in the early modern Islamic world.

Bibliography

- Ebrahimi, Tāhera (1996), Finance and Taxation in the Qajar Era, Senior Thesis, Tehrān: Al-Zahrā University [In Persian].
- Adimit, Fereydoun (2005), The idea of progress and rule of law in the age of Sepahsalar, Tehrān: Kharazmi [In Persian].
- Etemad al-Sultaneh, Mohammad Hasan Khān (1989), Marah El-Boland, Tehrān: University of Tehrān [In Persian].
- Etimad al-Sultaneh, Mohammad Hasan Khān (1988), Naseri's systematic history, Tehrān: Duniya Kitāb [In Persian].
- Elgar, Hamed (1980), the role of leading clergy in the constitutional movement, Tehrān: Tos [In Persian].
- Hafezian, Mohammad Hossein (2013), Women and the Revolution: The Untold Story, Tehrān: Andisheh Berter [In Persian].
- Khormoji, Mohammad Jaafar (1984), Al-Akhbar Naseri facts, Tehrān: Ni [In Persian].
- Dusarsi, Kenneth (1983), Iran in 1839-1840 AD, translated by Ehsan Eshraghi, Tehrān: University Press [In Persian].
- Zuljanahi, Ferishte (2018), Education of girls from Qājār to Pahlavi I, Development of History Education, Volume 20 (3), 72-75 [In Persian].
- Rezaei, Omid (2011), An Introduction to Sharia Documents of the Qājār Period, Tehrān: Research Institute of Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Ramzān Nargesi, Rezā (2004), Modernization of Girls' Education System in Contemporary Irān, Haurā Quarterly, Vol. 9 [In Persian].
- Riahi Samani, Nāder (1999), Waqf and the evolution of legislation in endowments, Shirāz: Navid [In Persian].
- Sanasarian, Eliz (2005), Women's Rights Movement in Irān, translated by Noushin Ahmadi Khorasani, Tehrān: Akhtrān [In Persian].
- Saeedzādeh, Seyyed Mohsen (2008), Historical Background of Women's Education, Qom: Tebiān Cultural and Information Institute [In Persian].
- Shahhosseini, Parvaneh, Moeiri, Hale (2018), Women and Waqf (case example: Tehrān in the Qājār and Pahlavi periods), Irānian Geographical Society, S. 17, S. 60, pp149-165 [In Persian].

291 Abstract

- Shariati, Naela, Bahrām Nejad, Mohsen, Adel Far, Baqer Ali, Fallah Tutkar, Hojjat (2021), "The influence of Shia jurisprudence on the position of women in the family system of the Qajār era (from the beginning to the constitutionality of 1324-1210 AH 1701-1971)/. M.", History of Irān after Islam, 12(28), pp105-130 [In Persian].
- Shahidi, Hamideh (2021), Waqfname Munir al-Sultaneh; A lasting document from the time of Wāqif, Qājār period, Qom: Publishing of Indah [In Persian].
- Farahmand, Nasim (2015), Girls' Education and Educational Institutions in the Qājār Period, Pārese, No. 26, pp95-131 [In Persian].
- Flanden, Eugene (1945). Eugene Flanden's travelogue to Iran, translated by Hossein Noor Sādeghi, Isfahān: Ishrāghi [In Persian].
- Ghāsemi Pooyā, Iqbāl (1998), New schools in the Qājār era, Tehrān: Publishing Center [In Persian].
- Qolizadeh Mehdikhan Mahaleh, Solmāz (2015), a look at the state of education of Irānian girls and women during the constitutional period, Shahrvand newspaper, Q4 (994). 81852 [In Persian].
- Lambton, Ann. K. (2008), "Waqf in Iran", translated by Ahmad Navāei, Meshkāt, 28 (1). Pp 77-95[In Persian].
- Mostofi, Abdullāh (2005), Narration of My Life or Social and Administrative History of the Qājār Period, Tehrān: Zovar [In Persian].
- Mālkom, Ser jān (B.T.A.), History of Iran, translated by Mirzā Ismail Hirat, Tehrān: Saadi Book Shop [In Persian].

Class documents

- Class document 8/B
- Class document 9/b
- Class document 7/kh
- Class document 7/r
- Class document 42/R
- Class document 13/f
- Class document 5/Z
- Class document 44/m
- Class document 78/M
- Class document 11/sh
- Class document 3/sh
- Class document 24/m
- Class document 15/p
- Class Document 35/F
- Class document 3/b
- Class document 93/M

Abstract 292

Class document 164/M

Class document 228/M

Class document 11/sh

تحلیل اسناد وقفنامه‌های زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۲۶۴ق.) (ولایات بارفروش، ساری، اشرف، آمل و نور)

فرشید نوروژی*

حمیدرضا آریان‌فر**

چکیده

اسناد موقوفات زنان یکی از مهم‌ترین منابع برای ترسیم و بررسی اوضاع اجتماعی - اقتصادی، فرهنگی و مذهبی ایران در دوره قاجار به شمار می‌روند. در بین گروه‌های مختلف جامعه ایران در دوره قاجار که با انگیزه‌های متفاوت به وقف توجه داشته‌اند، زنان ملا^۱ از اهمیت خاصی برخوردارند و تحلیل محتوای مندرجات وقفنامه‌های برجای‌مانده این گروه اجتماعی، علاوه بر رد دیدگاه‌هایی که به نقش حاشیه‌ای زنان می‌پردازند، از جنبه آگاهی از میزان رواج وقف در بین این زنان و تصویرسازی بخش‌هایی از حضور و مشارکت آنان در امور اجتماعی و فرهنگی حائز اهمیت است. در این پژوهش، با روش تحلیل محتوا و بازخوانی و بررسی اسناد وقفنامه‌های زنان ملا تعدادی از ولایات ایالت مازندران، مسائلی همچون موقعیت اجتماعی، تعداد و نوع موقوفات و مصارف آن را از طریق پردازش آمار، بررسی و تبیین شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، موقوفات زنان ملا از نظر نوع از جنس زمین، خانه مسکونی، دکان و باغ بوده و برای مصارفی چون عزاداری، خیرات و میرات در نظر گرفته شده‌اند. با توجه به مندرجات اسناد موقوفات، شغل زنان ملا، روضه‌خوانی و تعزیه‌خوانی و شغل پدران و همسران آن‌ها قصاب، پیشنماز، ادیب و نقاش و نقش‌های اجتماعی پدران و همسران این زنان عمدتاً شامل ملا، آقا، استاد و کربلایی بوده است.

* دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، farshidnorozi20@gmail.com

** استادیار، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران، arianfar@iranology.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۹

کلیدواژه‌ها: ایالت مازندران، دوره قاجار، اسناد، موقوفات، زنان واقف، زنان روحانی.

۱. مقدمه

زنان در تاریخ ایران، همواره به‌عنوان گروهی معرفی شده‌اند که جایگاه و نقششان غالباً محدود به عرصه خصوصی خانواده و خانه‌داری بوده و عمدتاً وظیفه شوهرداری، فرزندآوری و فرزندپروری را به عهده داشته‌اند. اما در دوره قاجار زنان برای نخستین بار توانستند به‌طور جدی و تاثیرگذار وارد فعالیت‌های اجتماعی در عرصه عمومی شوند. مصداق بارز حضور و مشارکت زنان دوره قاجار در حوزه اجتماعی و تلاش آن‌ها برای ارتقای نقش و موقعیت اجتماعی‌شان، عرصه وقف است.

از اوایل دوره قاجار، متاثر از تحولات عصر جدید، به‌تدریج دگرگونی‌هایی در موقعیت و نقش سستی زنان به‌وجود آمد. با وقوع نهضت مشروطه، زنان مجال یافتند در عرصه عمومی به فعالیت موثرتری بپردازند و نسبت به مسئولیت‌های اجتماعی‌شان آگاه شده و دست به کنشگری بزنند. یکی از این گروه‌های اجتماعی زنانی بودند که با فراگیری آموزش‌های دینی در نقش ملا به ایفای نقش پرداختند. فعالیت‌های موثر این گروه در عرصه عمومی به موضوع وقف و ایجاد موقوفات بر می‌گردد. زنان ملا با وقف اموالشان در عرصه اجتماعی حضور پیدا کردند. از این گروه، وقف‌نامه‌هایی برجای مانده که در آن املاک و مستغلات قابل توجهی را وقف امور مذهبی و انجام کارهای عام‌المنفعه کرده‌اند.

در این دوره، در شرایطی که نام زنان در اغلب نامه‌ها و عرایض و حتی برخی عقدنامه‌ها ذکر نمی‌شود، زنان ملا وقف‌نامه‌های متعددی را با نام خودشان ثبت کرده‌اند. در تاریخ رسمی دوره قاجار به‌ندرت به نام زنان بر می‌خوریم و پیرامون فعالیت‌های اقتصادی آنان اطلاعات ناچیزی در اختیار داریم، اما اسناد باقیمانده از موقوفات زنان ملا، مبین احتمال اداره املاک زنان به‌وسیله خود آنهاست. همه این زنان واقف، مدیریت امور وقف شخصی خود را در زمان حیات داشتند؛ گرچه احتمالاً برای جمع‌آوری اجاره، اجرای نیت و اداره موقوفه نیاز به افرادی امین از مردان بود.

از آنجایی که موضوع پژوهش حاضر، موقوفات زنان ملا در دوره قاجار است، بنابراین جنبه تاریخی دارد و روش تحقیق نیز اسنادی-آماري و از نظر ماهیت توصیفی - استنباطی است. اطلاعات این پژوهش نیز از آرشیو الکترونیک سازمان اوقاف استخراج شده است. اسنادی که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرند، تمام اسناد برجای مانده و یا در دسترس مربوط به

زنان ملا ایالت مازندران در عصر قاجار است. این اسناد مربوط به ولایات بارفروش، ساری، اشرف، آمل و نور است. جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار است که در دسترس می‌باشد. شاخص‌های تحقیق در این پژوهش، جایگاه زنان ملا واقف در دوره قاجار، انگیزه وقف و مکان‌های وقفی و همچنین مصارف موقوفات را در بر می‌گیرد.

به‌رغم اهمیت نقش زنان ملادر دوره معاصر، تاکنون این گروه اجتماعی کمتر مورد بررسی و شناسایی قرار گرفته‌اند. پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در موضوع تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار و بررسی انواع و مصارف موقوفات آنها، مقاله یا کتابی منتشر نشده است. البته پژوهش‌هایی وجود دارند که به لحاظ موضوعی نزدیک به این پژوهش هستند از جمله «ساختارشناسی وقف‌نامه‌های زنان در دوره قاجار» که در آن حسن زندیه و نسرين عباسی (۱۴۰۰) به بررسی شکلی و محتوایی تعداد ۳۶ وقف‌نامه زنان دوره قاجار می‌پردازند. اسناد این مقاله از «آرشیو ملی ایران»، «مرکز اسناد و کتابخانه آستان قدس رضوی»، تارنمای دنیای زنان قاجار و منابع کتابخانه‌ای گردآوری، استنساخ و بازخوانی شده و با رویکرد «توصیفی-تحلیلی» سامان یافته است (زندیه، عباسی، ۱۴۰۰: ۸۷-۱۱۸). مقاله‌ای دیگر با عنوان «هویت زنان واقف در ایران (نمونه موردی: زنان آمل)» که در آن معصومه یدالله‌پور عربی (۱۳۹۲) به بازخوانی ۱۶ وقف‌نامه شهر آمل مربوط به دوره‌های قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی می‌پردازد که ۵ وقف‌نامه آن به دوره قاجار اختصاص دارد (یدالله‌پور، ۱۳۹۲: ۱۲۶-۹۹). نویسندگان مقاله حاضر با توجه به خلأ موجود در موضوع تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار به این موضوع پرداخته‌اند. بنابراین می‌توان گفت که در مورد موقوفات این گروه اجتماعی در دوره قاجار، مقاله حاضر، نخستین پژوهشی است که به فعالیت و مشارکت اجتماعی یکی از گروه‌های فعال جامعه ایرانی در دوره قاجار در حوزه وقف می‌پردازد و از این جهت دارای نوآوری است.

۲. اداره اوقاف در دوره قاجار

اوقاف در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق) را می‌توان از حیث چگونگی اداره، به سه مقطع زمانی تقسیم کرد: در مقطع زمانی اول که از آغاز حکومت قاجار در سال ۱۲۱۰ ق تا ۱۲۷۱ ق را در برمی‌گیرد، ثبت و اداره موقوفات و تولید آنها، بیشتر تحت‌نظر و نفوذ روحانیون و مجتهدان انجام می‌شد (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۱۲). اگر ملک وقفی در محل زندگی یک مجتهد یا

روحانی برجسته وجود داشت، معمولاً برای اداره موقوفه، به نظر او توجه می‌شد. علاوه بر این‌ها، روحانیون و مجتهدان برجسته با مهر کردن ذیل اسناد موقوفه، صحت و اصالت آنها را تأیید می‌کردند (ملکم، بی‌تا: ۱۶۶؛ الگار، ۱۳۵۹: ۲۱).

مقطع دوم، سال‌های (۱۲۷۱ق) تا پیش از تصویب قانون اوقاف و معارف کشور (۱۳۲۸ق) را در بر می‌گیرد. در این دوره که مقارن با حکومت ناصرالدین‌شاه و تلاش‌ها برای تغییر و تحول در ساختار اداری کشور بود، سعی شد مدیریت کلی امور موقوفات به وزارتخانه‌ای واگذار شود که عناوینی چون «وزارت معارف و اوقاف»، «وزارت وظایف و اوقاف»، «وزارت فواید عامه»، «وزارت معارف، اوقاف و پست» نام‌گذاری شده بود (مستوفی، ۱۳۸۴: ۸۸-۸۹، خورموجی، ۱۳۶۳: ۲۴۳). برای اولین بار در سال ۱۲۷۵ق. نام وزارت وظایف و اوقاف بصورت مستقل دیده می‌شود. در این سال ناصرالدین‌شاه برای جلوگیری از تمرکز قدرت و اختیارات، امور مملکتی را بین شش وزارتخانه تقسیم کرد که ششمین آنها وزارت وظایف و اوقاف بود و به میرزا فضل‌الله (ملقب به نصیرالملک) واگذار گردید که نظارت بر مستمری‌ها و درآمد و عایدات اوقاف، از وظایف این وزارتخانه بود (مستوفی، ۱۳۸۴: ۸۸-۸۹). از دید اعتماد السلطنه در این مقطع وظایف وزارت وظایف و اوقاف تنها پرداخت مستمری و ثبت مستمری بگیران بوده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۸: ۱۵۱۳). در دوره ناصری وجود کتابچه تنظیمات حسنه دولت علیه ممالک محروسه ایران (۱۲۹۱ق.) به مرحله اجرا درآمد و جهت‌گیری‌های دولت نسبت به نهاد وقف را مشخص نمود. در این طرح حدود اختیارات دولت و وزارتخانه وظایف و اوقاف و حدودی را که می‌تواند بر آن نظارت و اعمال نفوذ کند، تعیین شده است. تعیین دفتر موقوفات و ضبط و ثبت موقوفه‌ها، درآمدها و هزینه‌ها و اطلاع آن به دولت از جمله این جهت‌گیری‌ها بود (ابراهیمی، ۱۳۷۵: ۲۶۶-۲۴۵). در بازنگری مجدد در سال ۱۲۹۹ق. بار دیگر این وزارتخانه با عنوان وزارت وظایف و اوقاف و پست، یکی از سیزده وزارتخانه‌ای بود که وزیر آن، مدیریت داخلی مجلس وزرا را نیز بر عهده داشت. اعتمادالسلطنه تشکیلات مرکزی و اجزای وزارت وظایف و اوقاف را در دوره ناصری شامل دفتر خاصه وزارت - منشی حضوری همایون، منشی مخصوص و یکنفر محرر و ثبات. دفتر ثبت و حساب - مستوفی و نایب الوزرا وظایف و سر رشته داران. دفتر انشاء - شامل منشی نایب الوزرا و یک نفر نویسنده و دو نفر ثبات. دفتر تحقیق و تصحیح - که به ریاست کل راجع بود - شامل مستوفی و نایب الوزرا و منشی باشی و سر رشته دارا. دفتر اسناد - شامل رئیس و محرر و ضابط

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۲۹۷

بوده است. اجزای مجلس وزارت اوقاف نیز شامل: رئیس، ناظم مجلس، منشی مجلس اوقاف، کتابچه‌نویس، سر رشته دار و ثبات می‌شده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷: ۲۱۲۰-۲۱۱۹).

مقطع سوم، به سال‌های پس از برقراری حکومت مشروطیت (۱۳۲۴ق.) بر می‌گردد که مجلس شورای ملی با تصویب قانون «وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه» در سال ۱۳۲۸ق، قانونمند کردن اداره وقف و استفاده از عواید موقوفات برای توسعه معارف کشور را مدنظر قرار داد (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸: ۳۴). یکی از مباحث بسیار وقت‌گیر مجلس دوره دوم، لزوم تأسیس اداره اوقاف و تأمین اعتبار جهت این کار بوده است. تشکیلات اداری وزارتخانه در ماده اول از فصل قانون اداری مصوب ۲۸ شعبان ۱۳۲۸ق. بدین ترتیب است: ۱- دایره وزارت ۲- مدیر کل ۳- اداره تعلیم عمومی ۴- اداره معارف ۵- اداره اوقاف ۶- دایره تحقیقات ۷ و ۸ و ۹- سایر دوایر و شعب. ماده ۶ و ۷ از فصل دوم قانون وظایف اداره اوقاف و تحقیق در متمم قانون اداری وزارت اوقاف و معارف مصوب ۲۹ جمادی الآخر سال ۱۳۲۹ هجری قمری باین طریق اصلاح گردید: ماده ۱۲- اداره کردن وزارت معارف و اوقاف موقوفه‌هایی که تولیت آنها تحت نظارت سلطان عصر است، منوط به اجازه او خواهد بود (مصوبات دوره دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی/قانون اداری وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه <https://fa.wikisource.org/wiki/>).

طبق این قانون، اداره‌های معارف ایالات و ولایات، موظف به انجام دادن امور مربوط به اوقاف بودند. ریاست اداره اوقاف و معارف هر شهر به یکی از روسای مدارس ملّی آن شهر سپرده می‌شد و چون رئیس این اداره، در عمل می‌توانست در کار اوقاف محل دخالت کند، افراد بسیاری برای این منصب داوطلب می‌شدند. با این حال در این دوره، به دلیل اعتبار نسبی روحانیان، شعب ادارات اوقاف نتوانست دخالت زیادی در امور اوقاف بکند (مستوفی، ۱۳۸۴: ۵۱۲). در سال‌های پایانی حکومت قاجار امور مربوط به موقوفات عمدتاً توسط وزارت خانه علوم، معارف و اوقاف اداره می‌شد.

۳. نظام آموزشی زنان در دوره قاجار

نظام آموزش در دوره قاجار را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد؛ دوره‌ای که نظام آموزشی به طور کامل در دست طلاب علوم دینی و معلمان مکتب‌خانه‌ای بود و دوره‌ای که با آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن اروپا آغاز گردید (ذوالجناحی، ۱۳۹۸: ۷۲). در دوره نخست، آموزش سنتی به شکل مکتب‌خانه‌ای، حوزه‌های علمیه و تدریس خصوصی در منازل بود. این مکتب‌خانه‌ها که

به آموزش کودکان و نوجوانان دختر و پسر می‌پرداختند، توسط معلمی که دانش مختصری در زمینه‌های دینی داشت و آخوندباجی^۳ یا خان‌باجی یا شاه‌باجی نامیده می‌شد، اداره می‌گردید. هدف از این مکتب‌خانه‌ها، آموزش و آشنایی مختصر کودکان با سوره‌های کوتاه قرآن، اخلاقیات، شرعیات و الفبا بود. مکتب‌خانه‌های عمومی در اکثر شهرهای ایران دوره قاجار و در برخی از روستاها دایر بودند و تابع هیچ‌گونه محدودیت یا قانون و مقرراتی نبود (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۶-۴۹). در این دوره، سازمانی از سوی دولت در خصوص آموزش دختران وجود نداشت. دختران با توجه به فرصت محدودی که داشتند در مکتب‌خانه‌های عمومی یا به شیوه تدریس خصوصی آموزش می‌دیدند؛ در حالی که این نوع از آموزش از سوی جناح سنتی جامعه مورد حمایت قرار داشت و کمتر تحت تاثیر تحولات پیش‌روی جامعه بود. در طی این دوره مکتب‌خانه‌ها به آموزش احکام مذهبی، خواندن قرآن و صرف و نحو عربی، دیوان حافظ، مثنوی مولوی، گلستان سعدی، دیوان سنایی و خلاصه الحساب شیخ‌بهایی و از این قبیل می‌پرداختند (قلی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۱) به خاطر بی‌سوادی فراگیر تخمین زده می‌شود که تنها سه نفر از هر هزار زن در ایران باسواد بودند (حافظیان، ۱۳۸۰: ۶۲).

علاوه بر مکتب‌خانه‌ها که به امر آموزش سنتی و دینی می‌پرداختند، آموزش‌های دیگری هم به دختران و زنان داده می‌شد که جنبه رسمی نداشت که از جمله آن‌ها می‌توان به مجالس روضه‌خوانی و تعزیه خوانی اشاره کرد. این مجالس در دوره قاجار، کارکرد آموزشی داشت و وسیله مهم ارتباطی و آموزشی بود که تاثیرگذاری زیادی بر مخاطبان گوناگون برجای می‌گذاشت (رمضان نرگسی، ۱۳۸۳: ۲). در این دوره بسیاری از زنانی که در این مکتب‌خانه‌ها آموزش دیده بودند، با عنوان «ملا»، علاوه بر «روضه‌خوانی» و «تعزیه‌خوانی» به گسترش سنت حسنه وقف پرداختند که در ادامه مقاله به آن پرداخته می‌شود.

۴. اطلاعات موقوفات زنان ملا در دوره قاجار

بررسی نیات و مصارف مندرج در وقف‌نامه‌های زنان ملا در موضوع تعداد و انواع موقوفات آنها، مستلزم بررسی محتویات وقف‌نامه‌های آنان است. از این رو، فهرست موقوفات زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار، در قالب جدولی ارائه می‌شود و در ادامه با بهره‌گیری از اطلاعاتی که در این جدول ارائه شده، هر یک از این موضوعات به صورت مبسوط مورد بررسی قرار می‌گیرد. اسناد مندرج در این جدول تمام اسناد برجای مانده مربوط به زنان ملا ایالت مازندران در عصر قاجار مرتبط با ولایات بارفروش، ساری، اشرف، آمل و نور است.

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۲۹۹

جدول ۱. اطلاعات اسناد موقوفات زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار^۴

کلاسۀ اوقافی	تیمهر	نیت	رقبه	واقف
۸/۱۰	۱۰۰۰	بجهه عزاداری جناب خامس آل عبا علیه الاف التحیه و الثنا که بهریچه معمولی اثنی عشریه همه سال دهه عاشورا در تکیه قریه پوستکلا و یا خانه خود واقفه و هر حالی که مقتضی است و واقفه صلاح میداند بمصرف مخارج تعزیه داری از قبیل (قند و چایی و اشربت و قلیان و سایر لوازم مجلس عزای برسانند	وقف موبد و حبس مخلد نمود مقدار و مساحت یکجریب زمین مزروعی آبی شلتوکزاری ایتیاعی خود را که واقع در مزرعه دشت تشون دشت قریه پوستکالای بلوک شرقی بندپی	کربلائیه ملا بی بی بنت مرحوم مغفور کربلائى قاسم ارانى
۵/۱۰	۱۰۰۰	از برای سرکار فیض آثار خامس آل عبا حضرت ابا عبد الله الحسین صلوات الله وسلامه علیه که منافع و مداخل آن باید صرف تعزیه و اخراجات مصیبت آن حضرت شود در ایام عاشورا به هر نحویکه متولی صلاح میداند خرج بکند از اطعام و غیر دالک و نباید در همان بلدیه بخصوص صرف شود	وقف مؤبد صحیح شرعی و حبس مخلد صریح ملی نمود تمامت مساحت یکجریب زمین آباد کرده خشکه زاری ملکی متصرفی موروثی خود را که واقع در قریه جویبار مع انضمام توت باغ و خانقاهه ویکجریب زمین برون کلک که جنب خانه سرای مشارالیهها است مع یک دیگ مسی بزرگ بحسب الوزن هشت من تبریز باشد و مع یک آبکش بزرگ	ملاییجی روضه خوان صبیبه مرحوم کربلائى علی محمد
۷/۱۰	۱۰۰۰	بر جهت عزاداری جناب شهادت مآب خامس آل عبا و شمس المشرقین امام الخافقین و سید الکونین گوشوار عرش خدا ابا عبد الله الحسین روحی له الفداء و سایر ائمه هدی که انشاء الله تعالی همه ساله منافع آن بعد از صرف تعمیرات لازمه آنچه بماند در هر جمعه از ایام هفته آن سال و هر قدر هم ممکن شود در ایام عاشورا در همان خانه موقوفه صرف عزاداری آن بزرگوار شود	تمامت ششدانگ یکباب سراخانه سفالپوش ملکی مختضی مسکونه خود را مع جمیع متعلقات آن من الممر و المدخل و الآبار و الاشجار و غیرها که واقع است در محله میان کی من محلات بلده بارفروش	عفت و عصمت پناه ملا خورشید روضه خوان بنت مرحوم ملا دوست محمد روشن آبادی
۸/۱۰	۱۰۰۰	بر جهت عزاداری خامس آل عبا و یکه تاز عرصه نینوا جناب شهادت مآب حضرت ابی عبدالله الحسین (ع) و سایر ائمه هدی صلوات الله علیهم و اصحاب و انصار ایشان سلام الله علیهم تا انشاء الله تعالی همه ساله منافع آن بعد از وضع یک عشر حق التولیه و بعد از تعمیرات لازمه هر قدر بماند اولاً در صورت امکان در اوقات عاشورا و در صورت عدم امکان إلى آخر ماه صفر در همان خانه موقوفه به نحو متعارف زمان بهر طوری که متولی صلاح بداند از اطعام یا به صرف چائی و قلیان صرف اقامه عزای جناب شهادت مآب حضرت ابا عبدالله و ائمه هدی و اصحاب و انصار ایشان شود	وقف صحیح شرعی و حبس مخلد ملی نمود همگی و تمامت ششدانگ یکباب سراخانه سفالپوش ایتیاعی از وجه منذوره خود را مع کلماتی بعلق بها من العمر والمدخل والحیطان والجدران و سایر ملحقات و مضافات که واقع در محله طوقدار بن من محلات بارفروش مازندران	خدارت مآب طهارت انتساب ملا ربابه تعزیه خوان بنت مرحوم آقا حسینعلی اجانبی

کلاس و اوقاف	شهر	نیت	رقبه	واقف
۴۲	نیریز	بر مطلق سبیل خیر از عزاداری خامس آل عبا سید الشهداء ارواح العالمین له الفداء و اصحابه و همچنین فضایل و مناقب رسول خدا و فاطمه زهرا و ائمه هدی از اطعام و اتفاق بصادات امری العز والاحترام و بر فقراء بلد آنچه را که سبیل خیر صدق کند	وقف مؤبد و حبس مخلد نموده تمامت یکسهم از نه سهم از پنج سیر ملک موروثی پدری متصرفی خود را از قرای صاحبی و ولشکلا و چل گری و مزارع شالی زاری و خشکه زاری و مراتع گاوی و گوسفندی و خانقاهه و آبدنگ و آسیا و جنگل و چشمه دروداب و توت و مجری المیاه و آنچه را که قراء صاحبی ولشکلا صدق آید که این یک سهم از نه سهم از پنج سیرنیم سیر و بیست و یکنخود از هر قرای صاحبی و ولشکلا که از یکدانگ از کل ششدانگ میباشد	علیا مخدره علویه سیده ملا ربابه خانم دختر مرحوم سیادت مآب آقا سید احمد ساکن قریه صاحبی زوجة دائمه جناب مستطاب فضائل مآب آقا سید محمد باقر الشهیر بآقای ادیب سلمه الله تعالی
۴۱	نیریز	شب بیست و یکم شهر رمضان یک مجمعه سحری بھر نحو که متولی صلاح بداند در مسجد مرحوم حاجی رجبعلی عندالامکان و اگر ممکن نشد در آن مسجد هر جایی که متولی صلاح بداند بدهند و در شب نیمه شعبان که شب برات است یک تومان نان و پنیر و یا خرما بدهند به فقرا و همسایگان و در دهم ذی الحجه که یوم قربانی میباشد دو تومان بدهند یک گوسفند بخزند قربانی نمایند بفقرا و همسایگان بدهند و در شب هفتم محرم الحرام و روز هفتم آن و شب عاشورا مجلس روضه فراهم کنند در هر مکانی که متولی صلاح بداند و باقی مانده منافع موقوفه را اگر چیزی باقی ماند در ماه محرم و یا صفر هر وقت و هر مکان که متولی صلاح بداند صرف تعزیه داری حضرت رسول خدا و علی مرتضی و صدیقه کبری و حضرت سید الشهداء و اصحاب و انصار ایشان شود	همگی و تمامی اعیان و اشجار خانه مسطوره را که واقع است در سر حمام میرزا هادی	عفت مآب ملا رقیه بنت مرحوم ملا اسمعیل زوجة مرحوم ملا آقاچان
۴۰	نیریز	صوم و صلوة و خمس و زکوة و مظالم و سایر خیرات که عاید اینجانبه در یوم المعاد بشود برسانند	کلیه متملکات اینجانبه که منحصر است به هفده سیرونیم از ده سیر ملک خاریک و شش دانگ کسری خانه سرای مسکونه اینجانبه و اثاث البیت	ملارقیه بنت مرحوم مغفور جنت مکان آخوند ملا کاظم نقاش طاب ثراه
۳۵	نیریز	از برای امام اول امیر المومنین که ثواب ذخیره گردد در روز جزا و عایدش گردد و محصول انرا در لیالی القدر مادام الحیوة خرج نماید	وقف مؤبد و حبس مخلد نمود مساحت از یک جریب پنجق فیز ایتیاعی از شوهر خود عالیجناب عبد القهار که واقع است در بالاسر زمین باقر سرا	عفت پناه ملازهره بنت ملا باباجان آهنگر کلاتی

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۰۱

کلاس اوقافی	تقریر	نیت	رقبه	واقف
۳۴۴ م	۱۳۰۳ هـ	وقف موبد و حبس مخلد نمودند برای صرف تعزیه حضرت ابی عبدالله الحسین روحی و ارواح العالمین له الفداء از آب و آتش و جانی و غلیان وجه روضه خانی و مرتبه خانی و مصرفی در مسجداوان	مساحت یکبار بذر افشان گندم که عبارت از سه قطعه واقعات در ملک اوان قطعه به من کلباد واقع در باغچه شرقاً متصل بشارع عام جنوباً به زمین ملا محمد ولی عمرانلو - و شمالاً علیجان قطعتین دیگر مشهور بحری	عفت ماب ملا زهره
۸/۸ م	۱۳۰۳ هـ	خاص وقف صحیح شرعی نموده بر تعزیه داری چهارده معصوم پاک مخصوصاً " تعزیه خامس آل عبا ابی عبدالله الحسین ؟ که از لوازم وقف است بعمل آید و از عمل آن همه ساله در اطاق مرحوم حجة الاسلام اعلی الله مقامه در بلده اشرف در دهه عاشورا و اواخر ماه صفر از اطعام و چایی و شربت و غیره	ششدانگ یکباخانه سرای موروثی خود محدود بحدود ذیل شمالاً " متصل بخانه کربلایی سید ابراهیم شرقاً " متصل بخانه عروس آقا جنوباً " متصل بخانه میرزا احمد کلاتر غرباً " متصل به خانه استاد حاجی بابا و کوچه خاص	ملا زبیده دختر مرحوم ملا بابا ساکن بلده اشرف
۱۱۱ م	۱۳۰۳ هـ	جهت تعزیه دارای حضرت ابی عبد الله الحسین ارواح العالمین فداه که متولی آتی الذکر از منافع سه قفیز الا ربع در هر سالی که زرع شود مبلغ دو تومان صرف تعزیه داری در عشره عاشورا در خانه خودش در هر عصر بنحو متعارف آن زمان صرف و خرج نماید	مساحت و مقدار سه قفیز الا دو دهنو نیم و بعبارۀ اخری سه قفیز الا ربع که یک قفیز و نصف مزرعه آبی شلتوکزاری واقعه در سازیر قریه گنج کلا با جمیع توابع و لواحق	خدارت مآب ملاشاه باجی بنت مرحوم مشهدی مصطفی الزهائی
۳۳ م	۱۳۰۳ هـ	هر ساله منافع آن هر قدر شود متولی آن در هر طبقه از طبقات فی سبیل اله تعالی از اعطای به طلاب علوم دینی و وقف نمودن کتب و تعمیر مساجد و تکیه و مغر عام با مراعات الاقرب فالاقرب والاهم فالاهم صرف و خرج نمایند	همگی و تمامی نصف از ششدانگ مرتع زمستانی موسوم و معروف به ریگ بند که واقع است در مراتع بیشم نائیج نور که از کثرت وضوح و اشتها مستغنی از تحریر حدود است	عصمت و عفت و خدارت و طهارت مآب ملا شهربانو بنت مرحوم جنت مکان آخوند ملا اسمعیل پیشماز
۳۴ م	۱۳۰۳ هـ	منافع آن موقوفه را اول سنه محرم الحرام آخر سنه محرم الحرام بهر مکانیکه صلاح بدانند به جهت تعزیه داری گلگون کفن صحرای کربلای و یازده تن از ائمه طاهرین علیهم السلام باقتضای زمان صرف و خرج نماید	حسن مقدار و تمامت دو قطعه زمین خشکه زاری واقعه ملک قریه گلوگاه	علیا مخدره ملا صغری خانم زوجه جناب مستطاب سید الحاج الحرمین حاجی آقا سید حسن
۱۵ م	۱۳۰۳ هـ	جهت تعزیه داری	تمامت سه دانگ مشاع از کل شدانگ و واقع در محله فلیج	ملا صفورا خاتم صبیبه مرحوم آخوند

کلاس اوقافی	شماره	نیت	رقبه	واقف
۳۵	بازو و دو	فی سبیل الله و مطلق خیرات و میراث از قبیل مخارج طلبه و قیمة کتب علمیه و خرجی زوار شاهد مشرفه و مصارف عروسی و عزا در جبهه تعزیه چهارده معصوم علیهم السلام خصوصاً گلگون قبای صحرای کربلا خامس ال عبا جناب سید الشهداء و سایر شهدا معه فی أرض لنینا و اصحاب و انصار بزرگوار آن و خواهران و دختران و زوجات آنحضرت	وقف موبد و حبس مخلد نمودند همگی و تمامی یکباب خانه سرای مع متعلقات و ملحقات او از هر چیزیکه محاط حصار خانه است که واقع است در شهریان محله بار فروش	علیا مخدره عصمت ماب ملا فاطمه و عفت ماب ملاذلیخا بتان مرحوم مغفور میروراخوند ملارضا قلی فیروزجایی
۳۶	بازو و دو	روضه خوانی زنانه	اموال خود از جزئی و کلی و خانه	عصمت ماب خدارت انتساب ملا ماه جهان صبیه مرحوم مغفور خلد مکین مرحوم اخوند ملاعلی اکبر اشرفی
۳۷	بازو و دو	بجهت مصارف تعزیه داری خامس آل عبا حضرت سید الشهداء روحی العالمین له الفداء	وقف صحیح شرعی و حبس صریح ملی نمود ششداغ خانه پشت آب انبار نو - باغ شهریند ششداغ - دکان متصل بدکان حاجی عباسقلی یکباب - ایضاً دکان متصل بدکان وقفی آقا سید نصر الله یکباب - اناردین یکداغ و نیم - بالا کولا از مرتع و مزرعه دو دانگ الی پنج سیر	عفت و عصمت ماب ملا ماه خانم بنت مرحوم میروور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان
۳۸	بازو و دو	ثلث آن مال امام زاده لازم التوفیر و التفخیم سید ابراهیم و یک ثلث دیگر صرف بیت الله قریه مزبورها و سهم سیم آن خرج حسینیه محل مسطور در ایام عاشورا میشود	یک قطعه باغ الاشجار مشهور بباغ محسن که واقع است در تحت تاریخ محله کلان من محلات قریه دینان	عصمت پناه خدارت انتباه ملا ماه خانم بنت مرحوم ملا مراد زوجه دائمه رحمت پناه استاد محمد زمان نماور

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۰۳

کلاس اوقافی	تجهیز	نیت	رقبه	واقف
۲۲۸ هـ	ب. ۱۰۹۰ ق. ۱۰۹۰	بر جهت تعزیه داری حضرت و لا یتما ب امام التقلین جناب امیر المؤمنین علیه السلام و جناب شهادت‌مآب شمس المشرقین و ضیاء الخافقین حضرت ابی عبدالله الحسین و سایر ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین و اصحاب و انصار ایشان ارواحنا لله الفداء تا منافع هر دو باب سراخانه همه ساله بعد از وضع دو عشر حق التوبه بعد از فوت واقفه و بعد از صرف تعمیرات لازمه هر قدر بماند در دهه اول ماه صفر بنحو متعارف آن زمان به قدر یک دهه در یکی از این دو باب سراخانه که متولی صلاح بداند اقامه عزا نماید یا مردانه یا زنانه مشروط آنکه هر روزی سه نفر ذاکر ذکر مصیبت نمایند و در هر شب قدر که شب نوزدهم و شب بیست و یکم و شب بیست و سیم باشد از ماه رمضان المبارک در هر یک از دو باب موقوفه که متولی صلاح بداند افطار و سحر به مؤمنین داده شود و هر شب دو نفر ذاکر ذکر مصیبت نمایند و هرگاه چنانچه در آن دو باب موقوفه تعمیر زیادی رو بدهد که مال الاجاره کفاف یکدهه مجلس ماه صفر و سه شب احیا نماید بهر اندازه که وفا نماید بالنسبه عزاداری در ماه صفر و شبهای قدر ترک نشود	وقف صحیح شرعی و حبس صریح ملی نموده است همگی و تمامی دو باب سراخانه سفالپوشی ملکی موروثی متصرفی خود را که متصل به یکدیگر می باشند و واقعه در محله اجابین من محلات بلده طویه بارفروش	خداوند مآب طهارت انتساب عفت ارتکاب ملا مریم خاتون بنت مرحمت و غفران پناه خلد آرمگاه آخوند ملا محمد تقی بارفروشی اجانبی شهر به استرآبادی
۱۰۹۰ هـ	ب. ۱۰۹۰ ق. ۱۰۹۰	بر حضرت ثالث ائمه خامس آل عبا روحنا فداء که منافع و محصول آن شش فقیر زمین الارباغ در مصرف تعزیه داری و روضه خانی هر قسمت که متولی مصلحت بداند در مصرف متعلق بتعزیه صرف و خرج نمایند	مقدار و مساحت بیش ففیز آثار باغ مشهور به تکه با جمیع توابع و لواحق آنرا از درخت انگور و به	ملا ننه بنت مرحوم ملا محمد علی

۵. تحلیل زمانی و مکانی اسناد موقوفات زنان ملا

بررسی اسناد وقفی باقی مانده زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار از حیث تاریخ تنظیم سند، نشان می‌دهد که در دوره پیش از حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۲۱۰-۱۲۶۴ق) وقفی توسط این زنان صورت نگرفته است. ۴ وقف یعنی ۲۲ درصد موقوفات در دوران حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، و ۱۶ وقف یعنی ۷۸ درصد موقوفات بعد از حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۴-۱۳۴۴ق) ثبت شده است. همچنین بررسی مکان وقوع این موقوفات نشان می‌دهد که تعداد ۹ وقف نامه یعنی ۴۵ درصد از این موقوفات مربوط به شهر بارفروش،

۵ وقف نامه یعنی ۲۵ درصد مربوط به شهر ساری، ۴ وقف نامه یعنی ۲۰ درصد مربوط به شهر اشرف و ۲ وقف نامه دیگر نیز مربوط به شهرهای نور و آمل است. روند افزایش موقوفات در دوران بعد از حکومت ناصرالدین شاه نشان می‌دهد که سنت وقف در دوران حکومت مشروطیت در جامعه ایران عصر قاجاریه جریان داشته است و وقوع انقلاب مشروطیت و در پی آن شکل‌گیری نهادهای جدید مدنی مثل مجلس شورا، گسترش مفاهیم جدیدی مثل آزادی و برابری، پی‌ریزی آموزش و پرورش نو، سبب عدم توجه مردم به سنت قدیمی وقف و کاهش تعداد موقوفات نشده است. دلایل رونق نسبی وقف در این دوران، احتمالاً به مواردی چون تدوین قانون اوقاف در مجلس دوم شورای ملی و تشکیل وزارت «معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه» در سال ۱۳۲۸ ق برمی‌گردد.

۶. سبک و ساختار نگارش اسناد وقفی زنان ملا

ساختار وقف‌نامه‌های دوره قاجار، شامل: ۱- بسمله ۲- دیباچه ۳- مشخصات کامل واقف ۴- شرط تحقق وقف (قصد قربت) ۵- اظهار صیغه ۶- کلی‌گویی جهت (مصرف) ۷- مختصات موقوفه (رقبات) و حدود اربعه آن ۸- مخارج (وظایف متولی) ۹- متولی فعلی و سیستم انتخاب متولیان بعدی ۱۰- متولی در صورت انقراض نسل ۱۱- الفاظ تشریفاتی دال بر وقوع عقد و قبض و قبول متولی ۱۲- خاتمه ۱۳- تاریخ تحریر است (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۳۹). سبک نگارش اسناد موقوفات زنان ملا مازندران دوره قاجار، با «تحمیدیه‌ای» آغاز می‌شود که حاوی جملاتی در ناپایداری دنیا و فناپذیر بودن انسان است. این جملات، در بردارنده ابیاتی فارسی و عربی و حاوی تلمیحاتی به آیات و احادیث است:

منت خدای را عزوجل که ذکر نامش طاعت است و طاعتش موجب سعادت دنیا و آخرت است صانعی که اینهمه ظواهر رخشان را درون خود جای داده و سحاب رحمت بیدریغش در بوستان حیات دوستان نشو و نما داده مثمر ثمر رستگاری نابهنگام تلخ کامی زهر ممات که اذا بلغت الحقوم مذاق جانرا به آن شیرین توان نموده انشاء الله وصلوات بی حد بر روان پاک طریق هدا و برگزیده خدا اعنی ابوالقاسم محمد ویرآل اطهار و ذراری عالی مقدار که خازنان کنوز اسرار و شافعان روز شمارید باد (سند کلاسه ۹/ب)

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۰۵

هو الذی خلق الموت والحیوة بسم الله الرحمن الرحیم نظر بمضمون کریمه کل نفس ذائقة الموت)) هر نسل روحی را چشیدن شربت ناگوار مرگ و رحیل از این دار فانی حتم است پس بر هر عاقلی فرض است که برای امورات بعدیه راجعه بخود بواسطه وصیت تنظیم و ترتیب قرار دهد که در یوم لا ینفع مال ولا بنون پشیمانی نکند (سند کلاسه ۱۳/ر)

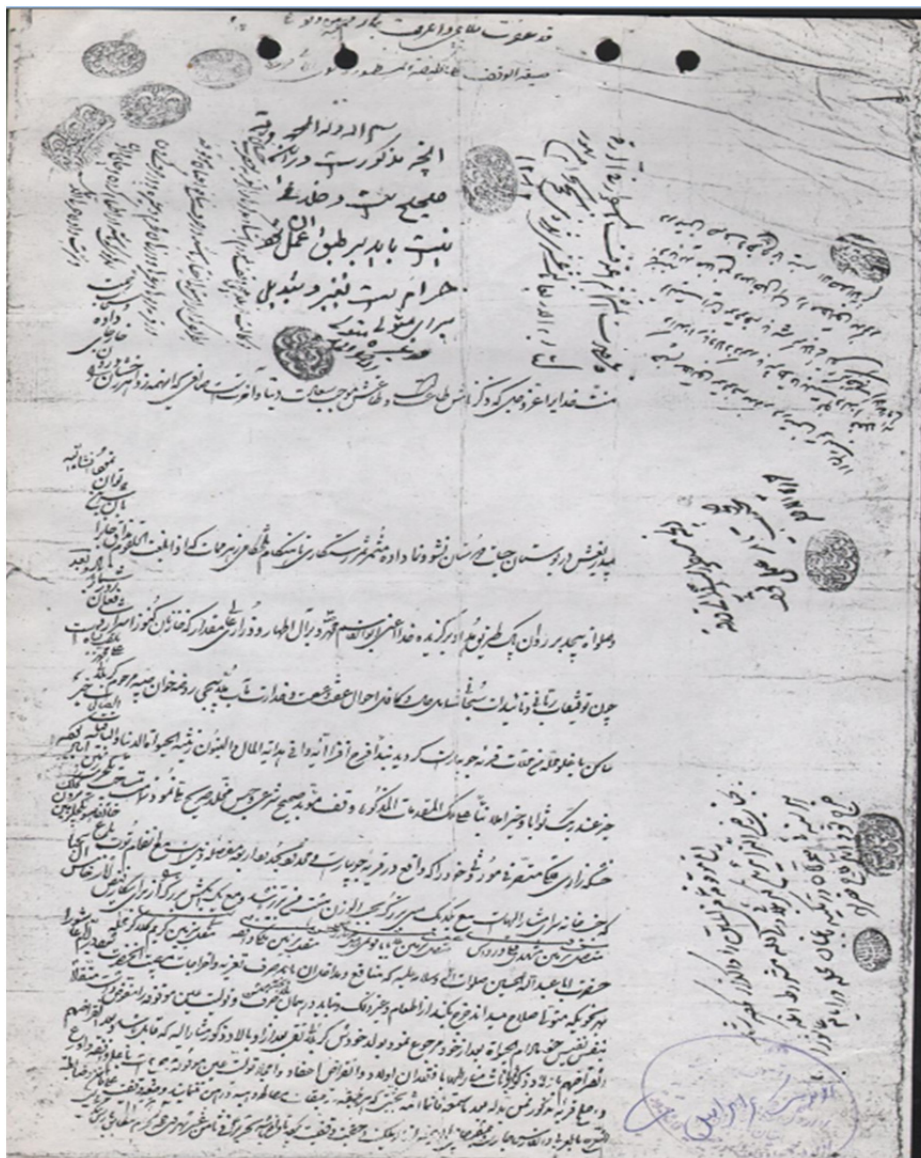
بسته به قلم نگارنده وقف‌نامه، این قسمت مختصر یا مطوّل می‌باشد. پس از تحمیدیه، فرد واقف و موقوفه معرفی می‌شود. همچنین، محل موقوفه به‌دقت معین و حدود آن مشخص می‌گردد. در این اسناد، موارد مصرف درآمد موقوفه و شرایطی که واقف در نظر گرفته، دقیقاً قید می‌گردد:

عفت پناه ملازهره بنت ملا باباجان آهنگر کلانی و قف موبد و حبس مخلد نمود مساحت از یک جریب پنج قفیز ابتیاعی از شوهر خود عالیجناب عبد القهار که واقع است در بالاسر زمین باقر سرا که مشهور است به (ناخوانا) غربیا پهلوی غرق کربلانی جمعلی مشاع است از یکجریب از برای امام اول امیر المومنین که ثواب ذخیره گردد در روز جزا و عایدش گردد و محصول آن را در لیالی القدر مادام الحیوة خرج نماید (سند کلاسه ۵/ز)

بعد از مشخص کردن متولی و در مواردی ناظر موقوفه، عباراتی در لعن و نفرین کسی که برخلاف شرایط تعیین شده در وقف‌نامه عمل کند، درج می‌شد. معمولاً در آخر وقف‌نامه، آیه شریفه «فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ» تحریر می‌شد تا کسی به خود اجازه ندهد در وقف‌نامه و رقبات آن و مصارف مقررّه تصرف نماید: «وقفاً صحيحاً شرعياً بحيث لا يباع ولا يوهب ولا يتبدل (فمن بدله بعد ما سمعه فأنما اثمه على الذين يبدلون)» (سند کلاسه ۱۱/ش) همچنین در اسناد وقف‌نامه، عباراتی آورده می‌شد مبنی بر این که واقف از مالکیت موقوفه دست کشیده و آن را به تصرف وقف داده است: «صيغة الوقف كما قرر في الشريعة المطهرة بالفارسية والعربية جاری شد و شرائط آن به حصول موصول و شرط وقف نیز تحقق یافته فصار الوقف وقفاً صحيحاً شرعياً به حيث لا يباع ولا يوهب ولا يورث» (سند کلاسه ۳/ش) یا «وقفاً صحيحاً و حبساً شرعياً ملئاً بحيث لا يباع ولا يوهب ولا يصلح ولا يرهن ولا يورث ولا يتصرف كنصرف الملاك في أملاكهم وذوي الحقوق في حقوقهم» (سند کلاسه ۲۴/م) در حاشیه سند وقف‌نامه، اثر انگشت یا مهر برخی از روحانیون و شهود دیگر زده می‌شد. مطابق مندرجات این اسناد، میزانی از درآمد حاصل از موقوفه قبل از آن که صرف مقصود تعیین شده از سوی واقف شود، برای مصارف دیگری مثل حق التولیه، حق النظاره و حفظ عین موقوفه

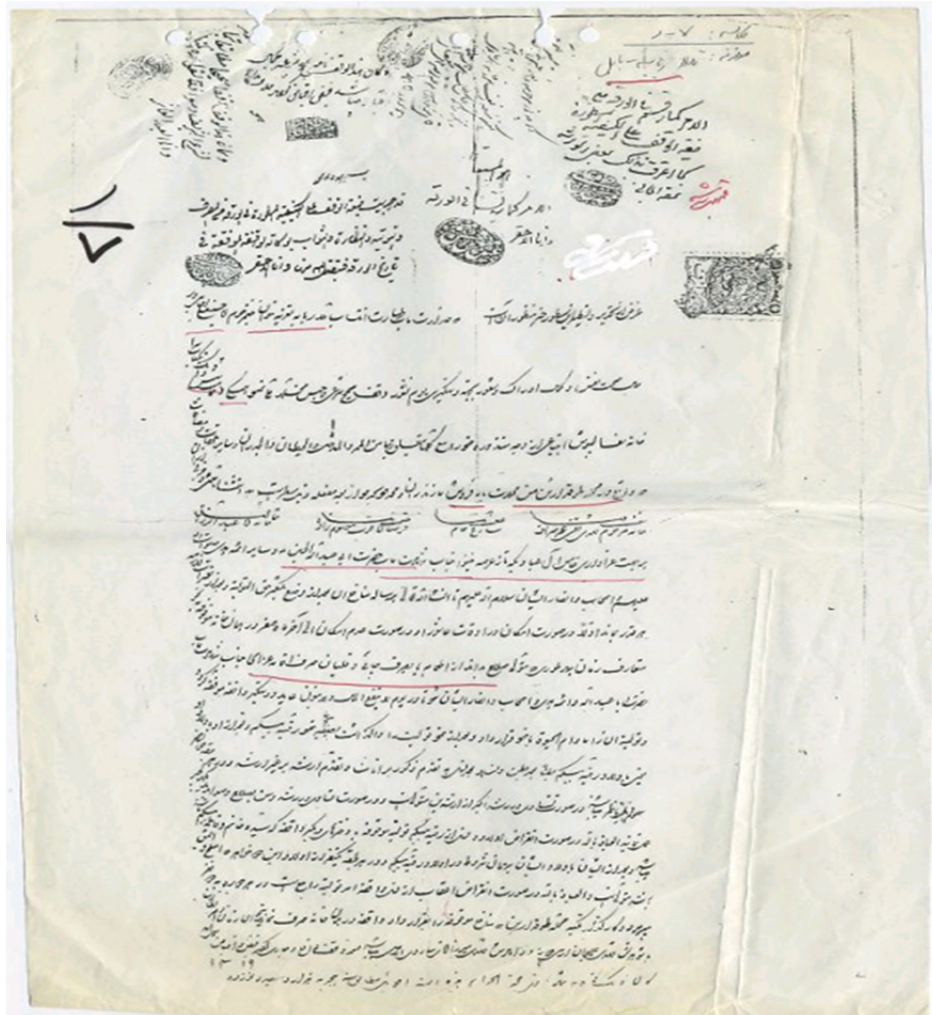
(تأمین مخارج ضروری بنا و تعمیرات لازم آن) کسر می‌گردید: «همه ساله منافع آن بعد از صرف تعمیرات لازمه...» (سند کلاسه ۷/خ)

همه ساله منافع آن بعد از وضع یک عشر حق التولیه و بعد از تعمیرات لازمه هر قدر بماند اولاً در صورت امکان در اوقات عاشورا و در صورت عدم امکان إلى آخر ماه صفر در همان خانه موقوفه به نحو متعارف زمان بهر طوری که متولی صلاح بداند از اطعام یا به صرف چائی و قلیان صرف اقامه عزای جناب شهادت مآب حضرت ابا عبدالله و ائمه هدی و اصحاب و انصار ایشان شود... و امر نظارت با شوهرش مشهدی علیجان ارسی دوز و دامادش مشهدی میرزا آقای ساروی الاصل میباشد (سند کلاسه ۷/ر)

تصویر وقف‌نامه ملا بیجی

(سند کلاسه ۹/ب)

تصویر وقف نامه ملا ربابه تعزیه خوان

(سند کلاسه ۷/۱)

۷. توزیع جغرافیایی، حدود زمانی و ماههای قمری ثبت موقوفات زنان ملا

بررسی ۲۰ سند وقفی زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار نشان می‌دهد که، ۹ نفر یا ۴۵ درصد از زنان ملا واقف ایالت، ساکن شهر بارفروش، ۵ نفر یا ۲۵ درصد از این زنان ساکن

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۰۹

شهر ساری، ۴ نفر یا ۲۰ درصد ساکن شهر اشرف، ۱ نفر یا ۵ درصد اهل شهر آمل و ۱ نفر یا ۵ درصد نیز اهل شهر نور بودند.

تا پیش از دوره ناصری (۱۲۱۰-۱۲۶۴ق) وقفی توسط زنان ملا انجام نشده است، ۴ وقف یعنی ۲۰ درصد موقوفات در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، و ۱۶ وقف یعنی ۸۰ درصد موقوفات بعد از دوره ناصری، (از ۱۳۱۴-۱۳۴۴ق) ثبت شده است. فراوانی وقف زنان ملا در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۴۴ق بیشتر است، چرا که هرچه به دوره معاصر نزدیک‌تر می‌شویم، اسناد بیشتری باقی مانده‌اند.

به نظر می‌رسد افزایش موقوفات در دوره ناصری، از یک سو به واسطه این امر بوده که ثبت، مدیریت و حفظ موقوفات در قالب نظام دیوان‌سالاری جدید این دوره نظم پیدا کرده و احتمال از بین رفتن موقوفات کاهش یافته است و از سوی دیگر متأثر از بهبود اوضاع اقتصادی ایالت مازندران در این دوره، سطح عمومی ثروت و درآمد سرانه مردم و نیز سطح رفاه جامعه افزایش یافته و به تبع آن، رغبت مردم برای وقف اموالشان بیشتر کرده است. روند افزایش موقوفات بعد از دوره ناصری نشان می‌دهد که سنت وقف در دوره مشروطه در جامعه ایران همچنان جریان داشته و وقوع انقلاب مشروطه و ترویج اندیشه‌ها و مظاهر تمدن نوین اروپایی در ایران از توجه مردم به سنت قدیمی وقف نکاسته است. دلایل رونق نسبی وقف در این دوره، احتمالاً به مواردی چون تدوین قانون اوقاف در مجلس دوم شورای ملی و تشکیل وزارت «معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه» در سال ۱۳۲۸ق. بر می‌گردد. در کنار عوامل سنتی رشد وقف، دلایل جدیدی نیز بر تداوم سنت وقف در دوره قاجار تأثیرگذار بودند.

بررسی اسناد برجای‌مانده از موقوفات زنان ملا ایالت مازندران دوره قاجار، نشان می‌دهد که بیشترین وقف‌های صورت گرفته در ماه ذی الحجه با ۵ مورد (۲۶ درصد) و سپس ماه شعبان با ۴ مورد (۲۱ درصد) ثبت شده است. همچنین، ماه‌های ربیع الثانی، شوال و محرم هر کدام با ۲ مورد (۱۱ درصد)، جزو ماه‌هایی هستند که وقف‌های زنان ملا فراوانی بیشتری نسبت به سایر ماه‌ها داشته است. ماه‌های ربیع‌الاول، جمادی‌الثانی، ذی القعدة و رمضان هر کدام با یک وقف ماه‌های هستند که کمترین وقف زنان ملا در آن به رشته تحریر درآمده است. وجود مناسبت‌هایی چون عید میلاد پیامبر در ماه ربیع‌الاول و نیز شهادت حضرت اباعبدالله الحسین (ع) در ماه محرم، احتمالاً موجب افزایش تمایل زنان برای ایجاد وقف در این ماه‌های قمری بوده است.

۸. جایگاه اجتماعی زنان ملا در ایالت مازندران

با توجه به القاب و عنوان‌هایی پدران و همسران ۲۰ زن ملای واقف ایالت مازندران در دوره قاجار تا حدود زیادی می‌توان به جایگاه اجتماعی آنها پی برد. به همراه اسم ۶ نفر از پدران و ۲ نفر از همسران زنان ملا واقف، عنوان «ملا»، ۵ نفر از همسران «آخوند ملا» و ۱ نفر «آخوند»، ۲ نفر از پدران و ۱ نفر از همسران عنوان «آقا»، ۱ نفر از پدران و ۱ نفر از همسران عنوان «حاجی»، ۲ نفر از پدران عنوان «کربلایی»، ۱ نفر از پدران «مشهدی»، ۱ نفر از همسران عنوان «استاد» و ۱ نفر از همسران «عالیجناب» قید شده است. برای ۲ نفر از این زنان اسم و عنوان پدران و برای ۱۴ نفر از این زنان اسم و عنوان همسران در اسناد وقفی درج نشده است. در اسناد موقوفات این زنان شغل ۲ نفر «روضه‌خوان» و ۱ نفر «تعزیه‌خوان» درج شده است. شغل ۱ نفر از پدران «قصاب» و ۱ نفر «نقاش» و شغل یک نفر از همسران «ادیب» و ۱ نفر نیز «پیشنماز» ذکر شده است. در این اسناد شغل سایر واقفان زن ملا و نیز شغل پدران و همسرانشان ذکر نشده است. این عناوین و مشاغل نشان می‌دهد که زنان ملا واقف عمدتاً از طبقات دارای تمکن مالی بودند که دارای اموال و دارایی برای وقف بوده‌اند. نوع و میزان موقوفات این زنان نیز دلیل دیگری بر انتساب آن‌ها به طبقات برخوردار جامعه است. مثلاً وقتی «عفت و عصمت مآب ملا ماه خانم بنت مرحوم مبرور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان»

ششدانگ خانه پشت آب انبار نو - باغ شهر بند ششدانگ - دکان متصل بدکان حاجی عباسقلی یکباب - أيضاً دکان متصل بدکان وقفی آقا سید نصر الله یکباب - اناردین یکدانگ و نیم - بالا کولا از مرتع و مزرعه دو دانگ الی پنج سیر (سند کلاسه ۹۳/م)

و یا «عصمت و عفت و خدارت و طهارت مآب ملا شهربانو بنت مرحوم جنت مکان آخوند ملا اسمعیل پیشنماز» «همگی و تمامی نصف از ششدانگ مرتع زمستانی موسوم و معروف به ریگ بند که واقع است در مراتع بیشم نائیج نور که از کثرت وضوح و اشتهار مستغنی از تحریر حدود است» (سند کلاسه ۳/ش) را برای وقف در نظر می‌گیرد، نشان دهنده توانگری مالی و وابستگی واقف به طبقات متمکن جامعه آن دوره است.

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۱۱

جدول ۲. القاب و مشاغل پدران ، همسران و خود زنان ملای واقف ایالت مازندران

سند کلاسه	شغل پدر	شغل همسر	لقب پدر	لقب همسر	شغل واقف	واقف
۸/ب			کربلایی			کربلانیه ملا بی بی بنت مرحوم مغفور کربلانی قاسم ارانی
۹/ب			کربلایی		روضه خوان	ملاییجی روضه خوان صبیبه مرحوم کربلانی علی محمد
۷/ج			ملا		روضه خوان	عفت و عصمت پناه ملا خورشید روضه خوان بنت مرحوم ملا دوست محمد روشن آبادی
۷/ر			آقا		تعزیه خوان	خداارت مآب طهارت انتساب ملا ربابه تعزیه خوان بنت مرحوم آقا حسینعلی اجانبی
۲۲/ر		ادیب	آقا	آقا		علیا مخدره علویه سیده ملا ربابه خانم دختر مرحوم سیادت مآب آقا سید احمد ساکن قریه صاحبی زوجه دائمه جناب مستطاب فضائل مآب آقا سید محمد باقر الشهیر باقای ادیب سلمه الله تعالی
۱/ر			ملا	ملا		عفت مآب ملا رقیه بنت مرحوم ملا اسمعیل زوجه مرحوم ملا آقاجان
۱۳/و	نقاش		آخوند ملا			ملارقیه بنت مرحوم مغفور جنت مکان آخوند ملا کاظم نقاش طاب ثراه
۵/ز			ملا			عفت پناه ملازهره بنت ملا باباجان آهنگر کلاتی
۴۴/م						عفت مآب ملا زهره
۸/م			ملا			ملا زبیده دختر مرحوم ملا بابا ساکن بلده اشرف

۳۱۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

سند کلاسه	شغل پدر	شغل همسر	لقب پدر	لقب همسر	شغل واقف	واقف
۱۱/ش			مشهدی			خداارت مآب ملاشاه حاجی بنت مرحوم مشهدی مصطفی الزهائی
۳/ش		پیش نماز	آخوند ملا			عصمت و عفت و خداارت و طهارت مآب ملا شهربانو بنت مرحوم جنت مکان آخوند ملا اسمعیل پیشنماز
۳۴/م				حاجی آقا		علیا مخدره ملا صغری خانم زوجه جناب مستطاب سید الحاج الحرمین حاجی آقا سید حسن
۱۵/ص			آخوند			ملا صفورا خاتم صبیبه مرحوم آخوند
۳۵/ف			آخوند ملا			علیا مخدره عصمت مآب ملا فاطمه و عفت مآب ملاذلیخا بنتان مرحوم مغفور میروآخوند ملارضا قلی فیروزجایی
۳/ب			آخوند ملا			عصمت مآب خداارت انتساب ملا ماه جهان صبیبه مرحوم مغفور خلد مکین مرحوم آخوند ملاعلی اکبر اشرفی
۹۳/م	قصاب		حاجی ملا			عفت و عصمت مآب ملا ماه خانم بنت مرحوم میروور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان
۱۶۴/م			ملا	استاد		عصمت پناه خداارت انتباه ملا ماه خانم بنت مرحوم ملا مراد زوجه دائمه رحمت پناه استاد محمد زمان نماور
۲۲۸/م			آخوند ملا			خداارت مآب طهارت انتساب عفت ارتکاب ملا مریم خاتون بنت مرحمت و غفران پناه خلد آرمگاه آخوند ملا محمد تقی بارفروشی اجانبی شهیر به استرآبادی
۱۱/ش			ملا			ملا ننه بنت مرحوم ملا محمد علی

۹. تعداد و تنوع موقوفات زنان ملا

در ۲۰ سند باقی‌مانده از موقوفات زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار ۲۷ رقبه ثبت شده است. در موقوفات زنان ملا معمولاً برای هر وقف یک نوع رقبه در نظر گرفته شده است. زنان ملا، به‌استثنای سه مورد که واقفان آن چند نوع رقبه برای وقف در نظر گرفته است، برای هر موقوفه یک نوع رقبه در نظر گرفته شده و به همین دلیل تعداد موقوفات یا رقبات با تعداد واقفان اختلاف زیادی ندارد. از ۲۰ موقوفه، ۱۰ موقوفه زمین کشاورزی، ۱ موقوفه دکان، ۴ موقوفه باغ، ۹ موقوفه خانه، و ۱ موقوفه اثاث البیت بود که در جدول شماره ۳ آمده است. از ۲۷ رقبه ذکر شده در وقف‌نامه‌ها، ۱۴ مورد، یعنی ۵۲٪، زمین و باغ است. از آنجایی که اقتصاد ایالت مازندران در دوره قاجار بر مبنای زمین و باغ شکل گرفته بود و این اموال در صدر فهرست اموال مردمان این ایالت قرار داشت، بنابراین زمین و باغ جزو اموالی بودند که واقفان زن ملا که از طریق ارث از پدران و همسرانشان مالک این زمین‌ها و باغ‌ها شده بودند، می‌توانستند از آن برای ایجاد وقف استفاده نمایند. بعد از آن، خانه با ۳۳٪، اسباب البیت با ۱۱٪ و دکان با ۴٪ در مرتبه بعدی هستند.

جدول ۳. تعداد انواع موقوفات زنان ملا ایالت مازندران

ردیف	رقبه	واقف
۱	وقف موبد و حبس مخلد نمود مقدار و مساحت یکجریب زمین مزروعی آبی شلتوک‌کاری ابتدایی خود را که واقع در مزرعه دشت تشون دشت قریه پوستکالای بلوک شرقی بندپی	کربلانیه ملا بی بی بنت مرحوم مغفور کربلانی قاسم ارانی
۲	وقف مؤبد صحیح شرعی و حبس مخلد صریح ملی نمود تمامات مساحت یکجریب زمین آباد کرده خشکه زاری ملکی متصرفی موروثی خود را که واقع در قریه جویبار مع انضمام توت باغ و خانقاهه و یکجریب زمین برون کلک که جنب خانه سرای مشارالیهها است مع یک دیگ مسی بزرگ بحسب الوزن هشت من تبریز باشد و مع یک آبکش بزرگ	ملاییجی روضه خوان صبیبه مرحوم کربلانی علی محمد
۳	تمامات شش‌دانگ یکباب سراخانه سفالپوش ملکی مختصی مسکونه خود را مع جمیع متعلقات آن من الممر و المدخل و الآبار و الاشجار و غیرها که واقع است در محله میان کی من محلات بلده بارفروش	عفت و عصمت پناه ملا خورشید روضه خوان بنت مرحوم ملا دوست محمد روشن آبادی

۳۱۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

سند کلاسه	رقبه	واقف
۸۰۰	۱۰۰	خداارت مآب طهارت انتساب ملا ربابه تعزیه خوان بنت مرحوم آقا حسینعلی اجانبی
۸۰۲	۱۰۰	علیا مخدره علویه سیده ملا ربابه خانم دختر مرحوم سیادت مآب آقا سید احمد ساکن قریه صاحبی زوجه دائمه جناب مستطاب فضائل مآب آقا سید محمد باقر الشهیر باقای ادیب سلمه الله تعالی
۸۰۱	۱۰۰	عفت مآب ملا رقیه بنت مرحوم ملا اسمعیل زوجه مرحوم ملا آقا جان
۸۰۳	۱۰۰	ملا رقیه بنت مرحوم مغفور جنت مکان آخوند ملا کاظم نقاش طاب ثراه
۸۰۵	۱۰۰	عفت پناه ملا زهرا بنت ملا باباجان آهنگر کلائی
۸۰۴	۱۰۰	عفت مآب ملا زهره
۸۰۷	۱۰۰	ملا زبیده دختر مرحوم ملا بابا ساکن بلده اشرف
۸۱۰	۱۰۰	خداارت مآب ملا شاه باجی بنت مرحوم مشهدی مصطفی الزهائی
۸۱۳	۱۰۰	عصمت و عفت و خداارت و طهارت مآب ملا شهربانو بنت مرحوم جنت مکان آخوند ملا اسمعیل پیشنماز
۸۱۴	۱۰۰	علیا مخدره ملا صغری خانم زوجه جناب مستطاب سید الحاج الحرمین حاجی آقا سید حسن

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۱۵

سند کلاسه	رقبه	رقبه	واقف
۱۵/۱۵	ن.ب.	تمامت سه دانگ مشاع از کل شدانگ و واقع در محله فلیج	ملا صفورا خاتم صبیبه مرحوم آخوند
۱۵/۱۵	ن.ب.	وقف موبد و حبس مخلد نمودند همگی و تمامی یکباب خانه سرای مع متعلقات و ملحقات او از هر چیزیکه محاط حصار خانه است که واقع است در شهریان محله بار فروش	علیا مخدره عصمت ماب ملا فاطمه و عفت ماب ملاذلیخا بتان مرحوم مغفور میروراخوند ملارضا قلی فیروزجایی
۱۵/۱۵	ن.ب.	اموال خود از جزئی و کلی و خانه	عصمت ماب خدارت انتساب ملا ماه جهان صبیبه مرحوم مغفور خلد مکین مرحوم اخوند ملاعلی اکبر اشرفی
۱۵/۱۵	ن.ب.	وقف صحیح شرعی و حبس صریح ملی نمود ششدانگ خانه پشت آب انبار نو - باغ شهریند ششدانگ - دکان متصل بدکان حاجی عباسقلی یکباب - ایضاً دکان متصل بدکان وقفی آقا سید نصر الله یکباب - اناردین یکدانگ و نیم - بالا کولا از مرتع و مزرعه دو دانگ الی پنج سیر	عفت و عصمت ماب ملا ماه خانم بنت مرحوم مبرور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان
۱۵/۱۵	ن.ب.	یک قطعه باغ الاشجار مشهور بیاغ محسن که واقع است در تحت تاریخ محله کلان من محلات قریه دینان	عصمت پناه خدارت انتباه ملا ماه خانم بنت مرحوم ملا مراد زوجه دائمه رحمت پناه استاد محمد زمان نماور
۱۵/۱۵	ن.ب.	وقف صحیح شرعی و حبس صریح ملی نموده است همگی و تمامی دو باب سراخانه سفالپوشی ملکی موروثی متصرفی خود را که متصل به یکدیگر می باشند و واقعند در محله اجابن من محلات بلده طیبه بارفروش	خدارت ماب طهارت انتساب عفت ارتکاب ملا مریم خاتون بنت مرحمت و غفران پناه خلد آرمگاه آخوند ملا محمد تقی بارفروشی اجانبی شهر به استرآبادی
۱۵/۱۵	ن.ب.	مقدار و مساحت بیش ففیز آثار باغ مشهور به تکه با جمیع توابع و لواحق آنرا از درخت انگور و به	ملا ننه بنت مرحوم ملا محمد علی

۱۰. انواع مصارف موقوفات زنان ملا

مصارف و نیات موقوفات زنان ملا دوره قاجار، شامل موارد متعددی می‌شد که به صورت مبسوط مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. واقفان این دوره در تعیین نیات و مصارف موقوفات به دو صورت عمل می‌کردند. نخست تعیین و درج یک نیت و مصرف در سند وقف‌نامه و دوم در نظر گرفتن دو یا چند نیت یا مصرف برای موقوفه که به موقوفات نوع اول می‌توان عنوان موقوفات تک کارکردی و به موقوفات نوع دوم عنوان موقوفات چند کارکردی داد. برای مثال، «ملا ماه خانم بنت مرحوم مبرور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان» تنها یک نیت «مصارف تعزیه داری خامس آل عبا حضرت سید الشهداء روحی

العالمین له الفداء» را برای موقوفه‌اش در نظر گرفته است (سند شماره ۹۳/م). اما در مقابل «ملا فاطمه و عفت ماب ملاذلیخا» شش مورد مصرف شامل مخارج طلاب، خریدکتاب علمیه، خرجی زوار، مصارف عروسی، مصارف عزا، عزاداری امام حسین و سایر ائمه را برای موقوفه خود اعلام کرده است (سند شماره ۳۵/ف). برای تحلیل بهتر، نیت‌های واقف، جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۴. مصارف موقوفات زنان ملا ایالت مازندران

واقف	نیت	مصارف	ائمه	سند کلاسه
کربلانی ملا بی بی بنت مرحوم مغفور کربلانی قاسم ارانی	برجیه عزاداری جناب خامس آل عبا علیه الاف التحية و الثنا که بهریجه معمولی اثنی عشریه همه سال دهه عاشورا در تکیه قریه پوستکلا و یا خانه خود واقفه و هر حالی که مقتضی است و واقفه صلاح میداند بمصرف مخارج تعزیه داری از قبیل (قند و چایی و اشربت و قلیان و سایر لوازم مجلس عزا برسانند	۹۳/۳۵	ایم حسین	۸۰/۱۸
ملاییجی روضه خوان صبیبه مرحوم کربلانی علی محمد	از برای سرکار فیض آثار خامس آل عبا حضرت ابا عبد الله الحسین صلوات الله وسلامه علیه که منافع و مداخل آن باید صرف تعزیه و اخراجات مصیبت آن حضرت شود در ایام عاشورا به هر نحویکه متولی صلاح میداند خرج بکند از اطعام و غیر دالک و نباید در همان بلدیه بخصوص صرف شود	۹۳/۳۵	ایم حسین	۹۰/۱۸
عفت و عصمت پناه ملا خورشید روضه خوان بنت مرحوم ملا دوست محمد روشن آبادی	بر جهت عزاداری جناب شهادت مآب خامس آل عبا و شمس المشرقین امام الخافقین و سید الکونین گوشوار عرش خدا ابا عبد الله الحسین روحی له الفداء و سایر ائمه هدی که انشاء الله تعالی همه ساله منافع آن بعد از صرف تعمیرات لازمه آنچه بماند در هر جمعه از ایام هفته آن سال و هر قدر هم ممکن شود در ایام عاشورا در همان خانه موقوفه صرف عزاداری آن بزرگوار شود	۹۳/۳۵	ایم حسین و سایر ائمه	۸۰/۱۸
خدارت مآب طهارت انتساب ملا ربابه تعزیه خوان بنت مرحوم آقا حسینعلی اجانبی	بر جهت عزاداری خامس آل عبا و یکه تاز عرصه نینوا جناب شهادت مآب حضرت ابی عبدالله الحسین (ع) و سایر ائمه هدی صلوات الله علیهم و اصحاب و انصار ایشان سلام الله علیهم تا انشاء الله تعالی همه ساله منافع آن بعد از وضع یک عشر حق التولیه و بعد از تعمیرات لازمه هر قدر بماند اولاً در صورت امکان در اوقات عاشورا و در صورت عدم امکان الی آخر ماه صفر در همان خانه موقوفه به نحو متعارف زمان بهر طوری که متولی صلاح بداند از اطعام یا به صرف چایی و قلیان صرف اقامه عزای جناب شهادت مآب حضرت ابا عبدالله و ائمه هدی و اصحاب و انصار ایشان شود	۹۳/۳۵	ایم حسین و سایر ائمه	۸۰/۱۸

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۱۷

سند کلاسه	انچه	مصارف	نیت	واقف
۳۲۲	قام حسین و سایر انچه	عزاداری	بر مطلق سبیل خیر از عزاداری خامس آل عبا سید الشهداء ارواح العالمین له الفداء و اصحابه و همچنین فضایل و مناقب رسول خدا و فاطمه زهرا و ائمه هدی از اطعام و اتفاق بسادات امری العز والاحترام و بر فقراء بلد آنچه را که سبیل خیر صدق کند	علیا مخدره علویه سیده ملا ربابه خانم دختر مرحوم سیادت مآب آقا سید احمد ساکن قریه صاحبی زوجة دائمه جناب مستطاب فضائل مآب آقا سید محمد باقر الشهیر باقای ادیب سلمه الله تعالی
۱۸	اقام علی امام زمان	عزاداری	شب بیست و یکم شهر رمضان یک مجمعه سحری بهر نحو که متولی صلاح بداند در مسجد مرحوم حاجی رجیعی عندالامکان و اگر ممکن نشد در آن مسجد هر جایی که متولی صلاح بداند بدهند و در شب نیمه شعبان که شب برات است یک تومان نان و پنیر و یا خرما بدهند به فقرا و همسایگان و در دهم ذی الحجه که یوم قربانی میباشد دو تومان بدهند یک گوسفند بخرند قربانی نمایند بفقرا و همسایگان بدهند و در شب هفتم محرم الحرام و روز هفتم آن و شب عاشورا مجلس روضه فراهم کنند در هر مکانی که متولی صلاح بداند و باقی مانده منافع موقوفه را اگر چیزی باقی ماند در ماه محرم و یا صفر هر وقت و هر مکان که متولی صلاح بداند صرف تعزیه داری حضرت رسول خدا و علی مرتضی و صدیقه کبری و حضرت سید الشهداء و اصحاب و انصار ایشان شود	عفت مآب ملا رقیه بنت مرحوم ملا اسمعیل زوجة مرحوم ملا آقا جان
۱۳۰		عزاداری	صوم و صلوة و خمس و زکوة و مظالم و سایر خیرات که عاید اینجانبه در یوم المعاد بشود برسانند	ملارقیه بنت مرحوم مغفور جنت مکان آخوند ملا کاظم نقاش طاب ثراه
۵۳	قام علی	عزاداری	از برای امام اول امیر المومنین که ثواب ذخیره گردد در روز جزا و عایدش گردد و محصول انرا در لیالی القدر مادام الحیوة خرج نماید	عفت پناه ملا زهرا بنت ملا باباجان آهنگر کلانی
۴۴	قام حسین	عزاداری	وقف موبد و حبس مخلد نمودند برای صرف تعزیه حضرت ابی عبدالله الحسین روحی و ارواح العالمین له الفداء از آب و آش و جانی و غلیان وجه روضه خانی و مرتبه خانی و مصرفی در مسجداوان	عفت ماب ملا زهره
۸۸	قام حسین و سایر انچه	عزاداری	خاص وقف صحیح شرعی نموده بر تعزیه داری چهارده معصوم پاک مخصوصا "تعزیه خامس آل عبا ابی عبدالله الحسین ؟ که از لوازم وقف است بعمل آید و از عمل آن همه ساله در اطاق مرحوم حجة الاسلام اعلی الله مقامه در بلده اشرف در دهه عاشورا و اواخر ماه صفر از اطعام و چایی و شربت و غیره	ملا زبیده دختر مرحوم ملا بابا ساکن بلده اشرف

سند کلاسه	انچه	مصارف	نیت	واقف
۱۱/ش	امام حسین	عزاداری	جهت تعزیه دارای حضرت ابی عبد الله الحسین ارواح العالمین فداء که متولی آتی الذکر از منافع سه قفیز الا ربع در هر سالی که زرع شود مبلغ دو تومان صرف تعزیه داری در عشره عاشورا در خانه خودش در هر عصر بنحو متعارف آن زمان صرف و خرج نماید	خداوند مآب ملاشاه باجی بنت مرحوم مشهدی مصطفی الزهائی
۱۳/ش	طلاب علوم دینی - کتب - تعمیر مساجد و تکیه -	نجرات - اجتماعی	هر ساله منافع آن هر قدر شود متولی آن در هر طبقه از طبقات فی سبیل اله تعالی از اعطای به طلاب علوم دینی و وقف نمودن کتب و تعمیر مساجد و تکیه و مقرر عام با مراعات الاقرب فالاقرب والا هم فالاهم صرف و خرج نمایند	عصمت و عفت و خداوند و طهارت مآب ملا شهریانو بنت مرحوم جنت مکان آخوند ملا اسمعیل پیشنماز
۱۴/م	امام حسین و سایر انچه	عزاداری	منافع آن موقوفه را اول سنه محرم الحرام آخر سنه محرم الحرام بهر مکانیکه صلاح بداند به جهت تعزیه داری گلگون کفن صحرای کربلای و یازده تن از ائمه طاهرین علیهم السلام باقتضای زمان صرف و خرج نماید	علیا مخدره ملا صغری خانم زوجه جناب مستطاب سید الحاج الحرمین حاجی آقا سید حسن
۱۵/ص	امام حسین	عزاداری	جهت تعزیه داری	ملا صفورا خاتم صبیبه مرحوم آخوند
۱۵/ف	مخارج طلاب خیرین کتب علمی - خیراتی - زوار - مصارف عروسی - مصارف عزاء - عزاداری امام حسین و سایر انچه	عزاداری - خیرات - اجتماعی	فی سبیل الله و مطلق خیرات و میراث از قبیل مخارج طلبه و قیمة کتب علمیه و خرجی زوار شاهد مشرفه و مصارف عروسی و عزاء در جهت تعزیه چهارده معصوم علیهم السلام خصوصا گلگون قیای صحرای کربلا خامس ال عبا جناب سید الشهداء و سایر شهدا معه فی أرض لینوا و اصحاب و انصار بزرگوار آن و خواهران و دختران و زوجات انحضرت	علیا مخدره عصمت مآب ملا فاطمه و عفت مآب ملاذلیخا بنتان مرحوم مغفور میروراخوند ملارضا قلی فیروزجایی
۱۶/ب	امام حسین	روضه خوانی	روضه خوانی زنانه	عصمت مآب خداوند انتساب ملا ماه جهان صبیبه مرحوم مغفور خلد مکین مرحوم آخوند ملاعلی اکبر اشرفی
۱۶/م	امام حسین	عزاداری	بجهت مصارف تعزیه داری خامس آل عبا حضرت سید الشهداء روحی العالمین له الفداء	عفت و عصمت مآب ملا ماه خانم بنت مرحوم مبرور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ابالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۱۹

سند کلاسه	اثمه	مصارف	واقف
۱۶۴م	امام حسین	عزاداری اجتماعی	عصمت پناه خداتر انتباه ملا ماه خانم بنت مرحوم ملا مراد زوجه دائمه رحمت پناه استاد محمد زمان نماور
۳۷۸م	امام علی - امام حسین	عزاداری	خداتر مآب طهارت انتساب عفت ارتکاب ملا مریم خاتون بنت مرحمت و غفران پناه خلد آرمگاه آخوند ملا محمد تقی بارفروشی اجانبی شهیر به استرآبادی
۱۸۱م	امام حسین	عزاداری	او ملا ننه بنت مرحوم ملا محمد علی

۱.۱۰ جایگاه مراسم عزاداری در مصارف موقوفات زنان ملا

درصد چشمگیری از مصارف موقوفات طبقات مختلف اجتماعی ایران برای اقامه عزاداری ائمه اطهار و به خصوص امام حسین (ع) اختصاص یافته است. اختصاص درصد زیادی از مصارف موقوفات به تعزیه‌داری سیدالشهدا، گویای عمق ارادت و دلبستگی مردم این ایالت به حضرت اباعبدالله الحسین (ع)، جایگاه مراسم عاشورای حسینی در اندیشه مذهبی آنان، و اهتمام آنها برای زنده نگه داشتن یاد و خاطره امام سوم شیعیان از طریق اختصاص موقوفات برای گرمی داشت واقعه عاشورا است. در این راستا زنان ملا ایالت مازندران نیز در ۱۸ مورد

از ۲۰ وقف‌نامه مورد بررسی، وقف برای تعزیه و عزاداری سیدالشهدا یا سایر امامان شیعه در نظر گرفته اند (ر.ک جدول شماره ۴). در ۸ مورد از این تعداد، مصرف وقف تک کارکردی و فقط برای روضه‌خوانی و تعزیه امام حسین (ع) در ایام محرم و صفر اختصاص یافته است. مثلاً «ملا ماه خانم بنت مرحوم مبرور حاجی علی اکبر قصاب که زوجه عالیشان ملا باباجان»،

ششدانگ خانه پشت آب انبار نو، باغ شهر بند ششدانگ، دکان متصل بدکان حاجی عباسقلی یکباب، ایضاً دکان متصل بدکان وقفی آقا سید نصر الله یکباب، اناردین یکدانگ و نیم، بالا کولا از مرتع و مزرعه دو دانگ الی پنج سیر

را برای عزاداری امام حسین (ع) وقف کرده است (سند شماره ۹۳/م). در ۷ وقف‌نامه، وقف بر مراسم امام حسین (ع) و دیگر ائمه، در کنار سایر مصارف، به‌عنوان یکی از مصارف اصلی موقوفات ذکر شده است. به‌عنوان نمونه، «سیده ملا ربابه خانم» مصارف موقوفه خود را از عزاداری خامس آل عبا سید الشهدا ارواح العالمین له الفداء و اصحابه و همچنین فضایل و مناقب رسول خدا و فاطمه زهرا و ائمه هدی از اطعام و اتفاق بسادات امری العز والاحترام و بر فقراء بلد، تعیین کرده است (سند شماره ۴۲/ر).

با وجود گسترش ارادت ایرانیان به سیدالشهدا از زمان حکومت صفویان، این امر در زمان قاجار از شدت و حدت بیشتری برخوردار گردید. حتی برخی شاهان قاجار، شخصاً بانی و مشوق برگزاری مراسم مربوط به تعزیه‌داری امام و یارانش بودند و مکان‌هایی نیز برای این منظور احداث کردند (فلاندن، ۱۳۲۴: ۱۱۸؛ دوسرسی، ۱۳۶۲: ۱۵۷). به‌عنوان نمونه، تکیه دولت (تکیه همایونی) به فرمان ناصرالدین شاه، در طی پنج سال و با صرف سیصد هزار تومان هزینه، برای اجرای تعزیه و برگزاری مراسم سوگواری و روضه‌خوانی ایام عاشورا در تهران ایجاد شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۸۸).

زنان ملا در تنظیم سند برخی موقوفه‌ها با نیت عزاداری، نحوه و ترتیب مصرف وقف در تعزیه‌داری و اقام کلی هزینه‌ها را مشخص کرده‌اند. آن‌ها در این نوع وقف، پرداخت دستمزد روضه‌خوان‌ها و وعاظ، فراهم آوردن غذای مجانی، قهوه، چای، قند و قلیان برای جمعیت شرکت‌کننده در مراسم عزاداری را تضمین می‌کردند. وقف‌نامه «کربلائییه ملا بی بی»، نمونه‌ای از این دست است. در این وقف‌نامه که در ماه محرم ۱۳۱۷ تنظیم شده، آمده که مخارج روضه‌خوانی شامل قند و چایی و اشربت و قلیان و سایر لوازم مجلس عزاست (سند شماره ۸/ب).

۲.۱۰ خیرات و امور عام المنفعه

زنان ملا ایالت مازندران، بخشی از موقوفاتشان را برای خیرات و مبرات در نظر گرفته‌اند. در این زمینه از ۳۳ مورد مصارف موقوفات زنان، ۱۴ مورد؛ یعنی ۴۲ درصد، به این امور اختصاص داشته است (ر.ک جدول شماره ۴). خیرات و امور عام المنفعه شامل موارد مختلفی از جمله کمک به فقرا و مساکین، خرجی زوار، پرداخت مخارج عروسی و عزا، پرداخت مخارج طلاب، خرید کتب علمیه برای طلاب، تعمیر مسجد و تکیه، تأمین مخارج حسینیه، امامزاده و بیت الله می‌شد. توجه به جنبه‌های خیرخواهانه و خداپسندانه وقف، سبب می‌شد تا واقفان در تعیین مصادیق مصارف خیرات و مبرات موقوفاتشان قیدی تعیین ننمایند. به عنوان نمونه «ملا رقیه بنت مرحوم ملا اسمعیل زوجه مرحوم ملا آقاخان» در شعبان ۱۳۳۷ ق. «همگی و تمامی اعیان و اشجار خانه مسطوره را که واقع است در سر حمام میرزا هادی» را وقف کمک به فقرا و همسایگان کرد (سند کلاسه ۱/۷). زنان ملا با هدف رفع برخی مشکلات اجتماعی، موقوفاتی با نیت مصارف «امور عام المنفعه» ایجاد نموده‌اند. در این نوع موقوفات، زنان واقف با تعیین مصارفی چون تعمیر مسجد و تکیه و تأمین مخارج بیت الله، امامزاده و حسینیه در راستای کاستن یا حل بعضی از معضلات زندگی عامه مردم قدم برداشته‌اند.

۳.۱۰ امور طلاب و تهیه کتب دینی

یکی از نیات دیگر موقوفات زنان ملا ایالت مازندران در دوره قاجار، نگاه آنها بر موضوعات و مراکز آموزشی است؛ به طوری که ۴ مورد (۱۲ درصد) از مصارف موقوفات آنها به ترویج علوم و تأمین معیشت طلاب اختصاص یافته است. به عنوان نمونه «ملا شهربانو بنت مرحوم جنت مکان آخوند ملا اسمعیل پیشنماز» «همگی و تمامی نصف از شش‌دانگ مرتع زمستانی موسوم و معروف به ریگ بند که واقع است در مراتع بیشم نائیج نور که از کثرت وضوح و اشتها مستغنی از تحریر حدود است» را وقف کمک به طلاب علوم دینی و تهیه کتب نمود (سند کلاسه ۳/ش). البته با توجه به گفتمان مذهبی حاکم بر جامعه، توجه واقفان در تعیین مصادیق این نیات معطوف به ترویج علوم دینی و تأمین هزینه حوزه‌های علمیه و طلاب علوم دینی بوده است. بررسی نیت وقف امور طلاب و تهیه کتب علوم دینی موقوفات نشان می‌دهد که زنان ملا واقف، نیت مقیدی برای تحصیلات زنان و دختران تعیین نکرده‌اند (ر.ک جدول شماره ۴). دلیل چنین رویکردی را باید در مرسوم نبودن تحصیلات زنان و دختران در دوره زمانی مورد بحث و تسلط نگاه مردسالارانه بر جامعه ایران جستجو کرد.

۱۱. نتیجه‌گیری

با توجه به نگاه عمدتاً مردانه منابع تاریخی دوره قاجار، یکی از منابع ارزنده برای بررسی جایگاه و موقعیت زنان در این دوره، اسناد موقوفات زنان است. اسناد موقوفات زنان ملا، گذشته از تعداد و کارکردهای مختلف، مبین جایگاه اجتماعی زنان و تأثیرگذاری هر چند اندک این قشر در امور اجتماعی و فرهنگی ایالت مازندران است. با این حال، تعداد اسناد وقفی و پراکندگی آنها از حیث زمان نگارش، به گونه‌ای نیست که به ترسیم یک تصویر جامع و دقیق از وضعیت زنان بینجامد. بر اساس پراکندگی زمانی اسناد، به نظر می‌رسد از دهه‌های نخست دوره، وقف‌نامه‌های کمی از زنان ملا وجود دارد و بیشتر وقف‌نامه‌ها، مربوط به دوره ناصری به بعد است. با این حال، بررسی مندرجات اسناد باقی‌مانده و استخراج داده‌های اندک ولی ارزنده آنها، کمک مؤثری به تدوین زوایایی از تاریخ اجتماعی زنان، خاصه در ایالت‌های آن زمان می‌نماید.

با بررسی اسناد موقوفات زنان ملا مشخص می‌شود که این موقوفات شامل انواع زمین، خانه، دکان، باغ بوده که بیشترین مصارف آن جهت عزاداری ائمه اطهار، خاصه امام حسین (ع)، و مصارف خیرخواهانه و عام‌المنفعه مانند کمک به فقرا و نیازمندان، حمایت از مدارس و طلاب علوم دینی، تهیه کتب علوم دینی اختصاص داشته است. نوع و درصد مصارف موقوفات زنان ملا، مبین جایگاه بالای مذهب در زندگی اجتماعی و فرهنگی زنان آن دوره است. با وجود دشواری قضاوت پیرامون انگیزه‌های واقعی واقفان زن، می‌توان مواردی همچون انگیزه کسب ثواب اخروی، کسب اعتبار دنیوی، حفظ املاک از تعرض احتمالی حکومت، جلوگیری از تجزیه و فروش املاک و نیز پیشگیری از بروز اختلاف بین اولاد را مدنظر قرار داد. با توجه به روحیات خاص زنان، به‌ندرت این را در موقوفات زنان می‌بینیم. فضای حاکم بر جامعه به گونه‌ای بوده که زنان اندیشه‌ها و روحیات زنانه‌شان را در موقوفات به‌ندرت دخالت داده‌اند. اسناد موقوفات به وقف برای عزاداری و کمک به فقرا و نیازمندان اشاره دارد، اما کمتر خانمی تصریح می‌کند که موقوفه‌اش خاص زنان باشد.

ویژگی دیگر زنان ملا واقف، برخورداری از تفکرات مذهبی و دینی است. در این دوره محدودیت زنان ایرانی در چارچوب تفکر سنتی و مردسالارانه مشکلات آنان را بیشتر می‌کرد، لذا این بانوان نیکوکار با انگیزه تقرب به خداوند، بخشی از اموال خود را در امور خیر وقف نموده و با این کار در امور اجتماعی مشارکت کرده‌اند. از دیگر نتایج پژوهش حاضر این است که زنان متناسب با نیاز زمان، بخشی از اموال و داری‌های خود را وقف می‌کردند، در حالی که

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۲۳

مصارف در نظر گرفته شده موقوفات متناسب با نیازهای واقعی جامعه نبود و رویکرد جدیدی نسب به گذشته در وقف‌نامه‌های این گروه اجتماعی دیده نمی‌شود.

مندرجات اسناد موقوفات، افزون بر کمک ارزنده به بازنمایی تاریخ اجتماعی و فرهنگی زنان دوره قاجار، از حیث ارائه داده‌های مفید و ارزنده برای تدوین تاریخ اقتصادی ایالت مازندران در دوره قاجار از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. از این حیث، این وقف‌نامه‌ها نشان از فعالیت مختلف زنان روستایی و شهری و اهتمام برخی از آنها در اداره املاک و دارایی‌هایی است که عمدتاً از طریق ارث یا مهریه به آنها رسیده است. این اسناد، با ارائه اطلاعات درخور پیرامون مواردی چون جایگاه اراضی کشاورزی در زندگی اقتصادی مردم، واحدهای اندازه‌گیری زمین، برخی لوازم زندگی مورد استفاده مردمان آن روزگار، چگونگی پذیرایی در مراسم، موقعیت برخی گروه‌ها و اقشار اجتماعی، نام روستاها و محله‌ها و گذرهای قدیمی شهرها، اسامی و موقعیت مکانی برخی تکایا، مساجد و حسینیه‌ها، کمک شایسته‌ای به بازسازی تاریخ اجتماعی و اقتصادی این ایالت می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱. ملّا واژه ای مشتق از ریشه «املال» یا «املاء» به معنی دیکته گوینده است و به معلم‌های مکتب‌خانه گفته می‌شده. از آنجا که سواد آموزی و تحصیل علوم دینی در این مکتب‌خانه‌ها توأمان بوده‌اند، این عنوان همچنین به فردی (مرد یا زن) که در امور مذهبی اسلام و قوانین شریعت تحصیل کرده نیز گفته می‌شده است. امروزه با برچیده شدن مکاتب سنتی، واژه ملّا تنها به افراد تحصیل کرده در امور مذهبی گفته می‌شود.

۲. اسناد وقف‌نامه‌های مورد استفاده در این پژوهش، برگرفته از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه است.

۳. آخوند باجی‌ها به خانم معلمی می‌گفتند که دانش دینی مختصری داشت و در بیشتر موارد عاقله زنی بود که بیش از علم و دانش، تجربه زندگی داشت. همچنین زنانی که دارای سواد بیشتر در زمینه‌های دینی بودند و به آموزش کودکان ۴ تا ۷ ساله می‌پرداختند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۶).

۴. اطلاعات اسناد مندرج در این جدول، برگرفته از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه است.

۵. نام قدیم شهر بابل

۶. نام قدیم شهر بهشهر

کتاب‌نامه

- ابراهیمی، طاهره. (۱۳۷۵) *مالیه و مالیات در عصر قاجاریه*، رساله ارشد، تهران: دانشگاه الزهرا .
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۵). *اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار*، تهران: خوارزمی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسنخان. (۱۳۶۸) *مرآة البلدان*، تهران، دانشگاه تهران .
- اعتمادالسلطنه، محمدحسنخان، (۱۳۶۷)، *تاریخ منتظم ناصری*، تهران، دنیای کتاب .
- الگار، حامد، (۱۳۵۹). *نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت*، تهران: توس.
- حافظیان، محمدحسین (۱۳۸۰). *زنان و انقلاب: داستان ناگفته*، تهران: اندیشه برتر.
- خورموجی، محمدجعفر (۱۳۶۳). *حقایق الاخبار ناصری*، تهران: نی.
- دوسرسی، کنت، (۱۳۶۲). *ایران در ۱۸۳۹ - ۱۸۴۰ م*، مترجم احسان اشراقی، تهران: نشر دانشگاهی.
- ذوالجناحی، فرشته (۱۳۹۸). *آموزش دختران از قاجار تا پهلوی اول*، *رشد آموزش تاریخ*، دوره ۲۰ (۳)، ۷۲-۷۵.
- رضایی، امید، (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجاریه*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رمضان نرگسی، رضا (۱۳۸۳). *سیر تجدد زدگی نظام آموزش دختران در ایران معاصر*، *فصلنامه حورا*، ش ۹.
- ریاحی سامانی، نادر، (۱۳۷۸). *وقف و سیر تحولات قانون‌گذاری در موقوفات*، شیراز: نوید.
- ساناساریان، الیز (۱۳۸۴). *جنبش حقوق زنان در ایران*، ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران: اختران.
- سعیدزاده، سیدمحسن (۱۳۸۷). *پیشینه تاریخی آموزش زنان*، قم: موسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان .
- شاه‌حسینی، پروانه، معیری، هاله (۱۳۹۸). *زنان و وقف (نمونه موردی: شهر تهران در دوره‌های قاجاریه و پهلوی)*، *انجمن جغرافیای ایران*، س ۱۷، ش ۶۰.
- شریعتی، نائله، بهرام نژاد، محسن، عادل فر، باقرعلی، فلاح توتکار، حجت (۱۴۰۰). «تأثیر فقه شیعه بر جایگاه زنان در نظام خانواده عصر قاجار (از آغاز تا مشروطیت ۱۳۲۴-۱۲۱۰-۱۷۰۱-۱۹۷۱)». *م. تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۲ (۲۸).
- شهیدی، حمیده (۱۴۰۰). *وقف‌نامه منیرالسلطنه؛ سندی ماندگار از زمان واقف دوره قاجار*، قم: نشر استناد.
- فرهمند، نسیم (۱۳۹۵). *آموزش و نهادهای آموزشی دختران در دوره قاجار*، پارسه، ش ۲۶.
- فلاندن، اوژن، (۱۳۲۴). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، مترجم حسین نور صادقی، اصفهان: اشراقی.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). *مدارس جدید در دوره قاجاریه*، تهران: مرکز نشر.
- قلی‌زاده مهدی‌خان محله، سولماز (۱۳۹۵). *نگاهی به وضعیت آموزش و پرورش دختران و زنان ایرانی در دوره مشروطیت*، *روزنامه شهروند*، س ۴ (۹۹۴).
- لمبتون، آن. ک.س، (۱۳۸۱). «وقف در ایران»، مترجم احمد نوایی، مشکوه، ۲۸ (۱).

تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های زنان ملا ایالت ... (فرشید نوروزی و حمیدرضا آریان‌فر) ۳۲۵

مستوفی، عبدالله، (۱۳۸۴). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران: زوار.
ملکم، سرجان، (بی تا). تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: کتاب‌فروشی سعدی.

اسناد کلاسه:

سند کلاسه ۸/ب

سند کلاسه ۹/ب

سند کلاسه ۷/خ

سند کلاسه ۷/ر

سند کلاسه ۴۲/ر

سند کلاسه ۱۳/و

سند کلاسه ۵/ز

سند کلاسه ۴۴/م

سند کلاسه ۷۸/م

سند کلاسه ۱۱/ش

سند کلاسه ۳/ش

سند کلاسه ۲۴/م

سند کلاسه ۱۵/ص

سند کلاسه ۳۵/ف

سند کلاسه ۳/ب

سند کلاسه ۹۳/م

سند کلاسه ۱۶۴/م

سند کلاسه ۲۲۸/م

سند کلاسه ۱۱/ش